

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ - ԳԵՂԱՐՈՒՄ - ԳԵՂԱՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

1976

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

REVUE D'ETUDES ARMÉNIENNES

REVUE D'ETUDES ARMÉNIENNES

Vol. CXXXIV, N. 3-4

Հրատարակութիւն Ս. Ղազարի Հայկական կամառին

Publication de l'Académie Arménienne de Saint-Lazare - Venise

Կը հրատարակուի «Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան» մրցատուով

Publié avec le concours de la « Fondation Calouste Gulbenkian »

1608-77

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. ԵՐԵՒԱՆՑԻ

ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԼՈՒՍԱԽՈՐ ԷՋ ՄԸ

ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1976, ք. 1-2, էջ 14-51)

7

ՀԱՅ ԼԻՎՈՐՆՈՅ՝ ԺԷ. ԴԱՐՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԷՍԻՆ

Նախ քան յիշատակելը Ոսկան Վրդ.ի գործունեութիւնը եւ անոր անցուցած կեանքն ու դէպքերը՝ Իտալիոյ մէջ, կարեւոր կը համարեմ ամփոփ նմոյշ մը տալ Լիվորնայի հայ դպրութիւն վիճակին մասին, ներկայ խորագրերով: Արդարեւ, Լիվորնոյի հայ դպրութիւն մէջ պատահած դէպքերը մեզի կը հայթայթեն թանկագին տեղեկութիւններ: Միւս հայակեղրոն քաղաքներուն պայմանն ալ, աւելի կամ նուազ չափով, նման եղած է:

ԺԷ. դարու երկրորդ կէսին, երբ Ոսկան Լիվորնոյ կը յաճախէր, մանաւանդ Ամսդերտամէն վերջնական վերադարձին, Տիւրքմենեան ծովափին վրայ փռուած՝ Թոսկանայի Հանրապետութեան այս քաղաքը կը բովանդակէր Իտալիոյ հայ դպրութիւն կարեւորագոյն հատուածը:

ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

1668ի Մայիս 7ի ՀՍ.ի Ժողովի նիստին ընթացքին, Կարդ. Մե-տիչի, այն տեղեկութեանց համեմատ՝ զոր հաւաքած էր պաշտօնական աղբիւրներէ, մանաւանդ Փիզայի Արքեպիսկոպոսին խողովակով, կը զեկուցանէր թէ Լիվորնոյի հայ դպրութիւն անդամներուն թիւը 300ի կը հասնէր:

Ոմանք անոնցմէ, երիտասարդագոյնները, իտալուհիներու հետ ամուսնացած էին. ուրիշներ, իրենց ընտանիքը Արեւելք թողած էին, իբր անցորդներ: Լիվորնոյի, նմանապէս Վենետիկի նաւահանգիստը յաճախող Հայերը առհասարակ ունեւորներ էին:

ՀՍ.ի դիւաններէն կ'իմանանք, (1663ի Ապրիլ 10ի նիստ), թէ Ս. Ժողովը, ինչպէս նաեւ Ֆիրենցէի Առաքելական Նուիրակը կը զբաղէին Լիվորնոյի Հայերուն հովուական հոգեւորով: Վերոյիշեալ թուականին կ'որոշուի հոն ղրկել, Յովհաննէս Կիւրեմովից, Լեհահայ, Պոկտանիոյ տիտղոսակիր Եպս.ը, որ ձեռնադրուած էր Փիլիպպոս Կաթողիկոսէն, ու այդ թուականին Հռոմ կը բնակէր, Թէատիոնեան իտալացի կրօնաւորներուն մօտ: Անիկա մէկն էր՝ որ հայութեան հետ հաշտարար ոգիով կը վարուէր, ապրած ըլլալով էջմիածին ու Երուսաղէմ:

Հաղիւ ան Լիվորնոյ հասած, հարցը կը դրուի սեփական եկեղեցիի: Հ. Կղեմէս Կալանոս ալ պաշտպան էր այդ տեսակէտին. ու կը խօսուի մեծահարուստ Հայու մը մասին, որ յանձնառու եղած է չինել տալ եկեղեցի մը, իր ծախքերով: Ս. Ժողովի 1664ի Ապրիլ 29ի նիստին մէջ կը զեկուցուի արդէն թէ Կիւրեմովից հայ եպիսկոպոսը թոյլատրած է յիշեալ վաճառականին՝ չինել եկեղեցին, առանց սակայն պայմանաւորելու զայն՝ հաւատոյ դաւանութեան մը պահանջով: Բայց ահա, սոյն եպիսկոպոսը, 1665 թուին, Լվով՝ իր հայրենիքը փոխադրուած կը գտնենք:

ՀՍ.ի Ժողովին 1667 Նոյ. 7ի նիստով, կը զեկուցուի թէ հարկաւոր է քաղաքին հայերուն համար ճարել հոգեւոր հովիւ մը: 1668ի Յունուար 23ի գումարման ընթացքին, կը զեկուցուի Ֆիրենցէի Նուիրակին աննպաստ տեղեկագիրը՝ Լիվորնոյի կրօնաւոր միսիոնարներուն մասին: Անշուշտ ակնարկը թէ՛ Դոմինիկեան Հայրերուն մասին է, որոնց մէջ կային հայազէտներ, եւ թէ՛ նաեւ զոյգ հայազգի վարդապետներուն, Տ. Բասիլիոս Բարսեղի եւ Տ. Յովհաննէս Յակոբեան [Հովով]ի, որոնք Լիոնէն դարձած էին, յետ կանոնաւոր ուսմանց, բայց որոնք իրենց ծայրահեղութիւններով՝ անսիրելի եղած էին հայ գաղութին:

Կը զեկուցուի նաեւ՝ թէ Լիվորնոյ 25 տարիներէ ի վեր ունեցած է հայազգի քահանայ մը կամ վարդապետ մը. ասոնց անուններն ալ կը յիշատակուին. Տէր Սահակ, Յովհ. Վրդ. Զաքարիա, Տէր Մխիթար, Տէր Մկրտիչ եւն...²:

1. AP, SOCG, v. 223, ff. 331v-332+327v-328. - ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Սիսակամ, Վենետիկ, 1893, էջ 450ա-452:

2. AP, Acta, v. 39, f. 100. - SOCG, v. 423, f. 146-146v; f. 147-152. - SC, v. I, f. 328-328v.

Յիշեալ եկեղեցին աւելի ուշ շինուեցաւ: Շուրջ երեսուն տարի յետոյ:

1669 թուին, հայ վաճառական մը Monte di Pietà դրամատունը զետեղած է 500 սկուտ, անոր հասոյթով՝ ծխատէր քահանայի մը ապրուստը ապահովելու: Ձեռնարկ՝ որ խանդավառօրէն ընդունուած է քաղաքին Հայերէն:

Դեռ 1668ի Մարտ 8ին, ՀՍ.ի Ժողովին նիստին մէջ, քննութեան նիւթ եղած է նոյնիսկ հոն հայ Ընծայարան մը հիմնելու դադափարը:

1669ի Յունուար 15ի նիստին մէջ կը զեկուցուի թէ Պետրոս Սաֆար, որ իբր անաստուած յայտարարուած էր անցեալին, յարած է Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հաղորդակցութեան: Նոյն տարուան Սեպտ. 10ի նիստին մէջ՝ խօսք կը դառնայ հայ տպարանի մը հիմնումին. անշուշտ ակնարկը Ոսկան Վրդ.ին է, որ Ամսդերտամը արդէն թողած էր³:

Ֆիրենցէի Առաք. Նուիրակին կարգադրութեամբ, երկու Դոմինիկեան Հայրեր, որոնցմէ մէկն է Հ. Սեբաստիանոս Կնաբ, գերմանացի հայազէտ, որոնք կը բնակէին իրենց Ս. Անտոնի վանքը, կը զբաղին Հայերուն հոգեւոր խնամքով ալ: Բայց ասիկա գոհացում չի տար հայ գաղութի անդամներուն, որոնք հայածէս՝ Պատարագ եւ Ժամասացութիւնը կ'ուզեն: Յիշեալ կրօնաւորները լատինածէս էին: Եթէ դատելու ըլլանք Տ. Յովհաննէս Հովովի 1670 Յունիս 4 թուակիր նամակին տուեալներով, ոչ մէկ բարիք կ'ընեն եղեր հայ գաղութին հոգեւոր կարիքներուն:

Այս անտեղութեան դարման մը կը խորհի Հ. Կնաբ, իր 1669 Նոյ. 18 թուակիր գրութեամբ: Կ'առաջարկէ ՀՍ.ի Ժողովին՝ Տէր Կարապետ Վրդ. Անդրեանցին, Ոսկան Վրդ.ի աշակերտը ու տպագրական գործի մէջ ալ անոր օգնականը, զոր Ոսկան, 1669ին, իբր ռահ-վիրայ, տպարանական սարքերով, Լիվորնոյ ղրկած էր, մինչ ինք կը թողուր Հոլանտան, Փրանսա այցելելու համար: Հ. Կնաբ կը յաւելու, սակայն, թէ Կարապետ Վրդ.ը սիրելի չէր տեսնուած հայ Ժողովուրդին աչքին:

ՀՍ.ի Ժողովը, 1698ի Մարտ 17ի իր նիստին մէջ, ճշտեց պայմանները կառուցուելիք այս եկեղեցիին: 1700ի Մարտ 22ին, Փիզայի Արքեպ.ը ընդհանրապէս կը յայտնէ որոշման համար: Տաճարը կառուցուեցաւ Պր. Աղայի ծախքով: 1714ին Ս. Ժողովը կը խորհի անուանել հոգեւոր հովիւը, որ ենթակայ պիտի ըլլայ Փիզայի Արքեպ.ին իրաւասութեան:

Բայց մինչեւ այդ թուականը, Լիվորնոյի հայ գաղութը ունեցած է իր քահանան, ղրկուած ընդհանրապէս էջմիածնի Կաթողիկոսէն, եւ որոնք իրենց հանան, ղրկուած ընդհանրապէս էջմիածնի Կաթողիկոսէն, եւ որոնք իրենց պաշտամունքը կը կատարէին քաղաքին իտալական եկեղեցիներէն մէկուն մէջ: Յորքան յիշեալ եկեղեցականները ուղղափառութեան դէմ յայտնի արարք մը չեն ըրած, տեղւոյն եկեղեցական իշխանութիւնները որեւէ խնդիր չեն յարուցած: Կացութիւնը փոխուեցաւ, երբոր յիշեալ զոյգ հայազգի վարդապետները սկսան իրենք իրենցմէ հաւատաքնական դերեր ստանձնել:

3. AP, Acta, v. 37, f. 7. - Acta, v. 38, f. 3, n° 4.

Դոմինիկեան Հայրը կու տայ նաեւ Տէր Բարսեղ Վրդ.ի անունը, Ուրբանեան վարժարանի աշակերտ, որ Հռոմէն նոր փոխադրուած էր Լիվորնոյ:

Ասիկա նոյն անձը չէ Տ. Բասիլիոս Բարսեղին հետ, որ Լիվորնոյէն Հռոմ կանչուած էր: Բայց Բարսեղ Վրդ.ին մասին ալ Ս. Ժողովին զեկուցողը նպաստաւորապէս չ'արտայայտուիր: Չափէն աւելի շահագրգռուած մէկն է, կ'ըսէ, ու հակամէտ կեղծելու՝ հայ միջավայրին մէջ՝ նաեւ ինչ որ հաւատքի հարազատութեան համաձայն չէ: Ճշմարտախօսութեան մէջ ալ թերի. քանի որ էջմիածնի Կաթողիկոսին տուած վկայագրով, Առաքեալ Եպս.ը նախորդ տարին Հռոմ հանդիպեցաւ, կը ներկայացուէր իբր Երեւանի Արքեպիսկոպոս, մինչդեռ յայտնի եղած է թէ սխալ էր. որովհետեւ վկայագիրը Եպս. Կեչառուսի [= Կիւսեբիս] կ'ըսէր, համաձայն Հ. Պիտուի վկայութեան:

Իսկ Տէր Յովհաննէս Հոլովի [Ակոբ] դատումը, ինչպէս կ'արտայայտէ իր 1670ի Յուլիս 4ի նամակով, չափազանց խիստ է այս վարդապետին նկատմամբ: «Եթէ Բարսեղ Վրդ. կը գրէ ան, հոս Լիվորնոյ հաստատուելու ըլլայ, այսինքն՝ Հայոց համար պատարագելու եւ ժամերգելու արտօնութիւն տրուի, թող դիտնայ Ձեր Տէրութիւնը, վստահ եմ՝ թէ ոչ միայն հերետիկոսութիւնը պիտի ամրացնէ, իրենց սխալներուն մէջ, այլ նաեւ ամէն ինչ պիտի քանդէ»:

Դիտելի է որ Բարսեղ Վրդ.ը, որուն դէմ կը գրէ Հոլով, 1699ի աշունէն սկսեալ արդէն Լիվորնոյ ղրկուած էր այդ պաշտօնով: Կը թուի թէ մեր Յովհաննէս Հոլովը դժկամակ է որ զինքը Լիվորնոյէն ետ կանչած են Հռոմի իշխանութիւնները, ու յիշեալ Բարսեղ Վրդ.ը ղրկած:

Լիվորնոյ կը յիշատակուի նաեւ ոմն Տէր Ջաքարիա, այլուր Տէր Յովհ. Ջաքարիա կոչուած, իբր խռովարար մէկը նկատուած թէ՛ Հ. Կնաքէն եւ թէ՛ Ֆիրենցէի Նոնսէն⁴:

Այս իսկ պատճառով, կ'ուզեն անոր հեռացումը Լիվորնոյէն, ինչ որ Ս. Ժողովին 1681ի Ապրիլ 27ի նիստին մէջ ու յաջորդաբար զեկուցուած է պարզապէս⁵:

Այս քահանան, ժամանակին, հաւատոյ դաւանութիւն տալով, իբր թէ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հաղորդակցութեան մէջ մտած է, որով նաեւ արտօնուած է, Փիղայի Արքեպս.էն որ կարենայ հայածէս պատարագել, իբրեւ հոգեւոր հովիւը հայ Ժողովուրդին. բայց յետոյ կասկածներ կը ծագին իր անկեղծութեան մասին, ու մեղադրանքներ՝ իր բարոյականին: Իբր թէ կը խաչածեւէր Լիվորնոյի Դոմինի-

4. AP, Acta, v. 39, f. 100. - SOCG, v. 423, f. 146-146v. Ristretto, f. 147-152.

Acta, v. 39, f. 223. - CG. 1670, Dic. I, n° 26. - SOCG, v. 425, f. 142-145.

5. AP, Acta, v. 41, ff. 122, 129, 156, 308.

կեան Հայրերուն գործունէութիւնը, որոնք, սակայն, Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ հաղորդակցութիւնը՝ լատինացումով կը վերջացնէին յաճախ: Մինչդեռ ինքը, Տէր Ջաքարիա, կը յայտարարէր թէ Հայոց Կաթողիկոսէն պաշտօն ունէր հայ հաղութին վրայ, եւն.: Բայց Տէր Ջաքարիա պաշտպան ունէր իրեն Չէլէպին՝ հայազգի վաճառականը, որ բարեկամ ալ էր Ֆիրենցէի Մեծ Դուքսին:

Ամբաստանութիւնները, սակայն, հաստատուած են իր մասին, հռոմէաբնակ հայազգի քահանայէ մըն ալ, որ կը կոչուէր Տէր Դոմենիկոս Կիրակոս:

Ոսկան Վրդ. ալ, նկատած՝ Տէր Ջաքարիայի խռովարար դերը, կը համաձայնի, ինչպէս վեր հանուած է ՀՍ.ի Ժողովին 1671ի Ապրիլ 27ի գումարումին ընթացքին, ուր քննութեան ենթարկուած էր Ոսկանի աղերսագիրը՝ իր անհատական հարցերուն վերաբերող⁶:

Ս. Ժողովը կ'որոշէ, Ֆիրենցէի Դուքսին միջոցով արտաքսել տալ Տէր Ջաքարիա քահանան, եւ նոյն տարուան Յուլիս 15ի նիստին մէջ կը զեկուցուի թէ Մեծ Դուքսը խնդիրը նկատի առած է⁷:

Լիվորնոյի հայ հաղութին հոգեւոր առնչութեամբ՝ հարկ է յիշել նաեւ զերմանացի Դոմինիկեան Հ. Կնաքի հայթայթած մէկ տեղեկութիւնը: Ան ՀՍ.ի Ժողովին կը գրէ, 1671 տարւոյն ընթացքին, որ Ոսկան Վրդ., իբր հայազգի եպիսկոպոս, խնդրած ըլլայ Ս. Ժողովին Կարգինալներէն, որպէսզի իրեն յանձնուի իշխանութիւնը՝ անուանելու, ըստ կամս, Լիվորնոյի հոգեւոր հովիւը: Հ. Կնաքի կողմէ տրուած մեկնութեան մնալով, իբր թէ Հայերէն շատերը կը խիթան այսպիսի իրաւունքի մը Ոսկան Վրդ.ի յանձնումէն: Որովհետեւ, կրնար անուանել մէկը այն քահանաներէն՝ որոնք իր տպարանը կ'աշխատէին. այսինքն՝ անձի մը, որ Ժողովուրդէն սիրուած չէ: Ակնարկը անտարակոյս Կարապետ Վրդ. Անդրիանցիին է⁸:

Այդ տարիներուն, յիշեալ հարցին առնչութեամբ, խօսուած է նաեւ ուրիշ հայ եկեղեցականի մը մասին ալ, Ջաքարիա Վրդ. Աղամ, պարսկահայ, նախկին սան՝ Հռոմի Ուրբանեան վարժարանին, ուր չորս տարի աշակերտած է. այնուհետեւ եօթը տարիներ առաքելութիւն ըրած է Հայերուն մօտ: Տասը տարիներ ալ, հաւանօրէն 1657էն սկսեալ, Հռոմ, ՀՍ.ի Ժողովին տրամադրութեան տակ զբաղած է, երեք սկուտի ամսականով, հրատարակչական գործով. միանգամայն իբր թարգման հայերէնի:

1647ին Լեհաստան կը գտնուէր, Լվով: Վարչաւիոյ Առաքելական Նուիրակը՝ Torres զինք կը ճանչնայ իբր պրժանահաւատ մէկը ու

6. AP, SOCG, v. 427, ff. 313-320, որ քննութեան ենթարկուած է Ս. Ժողովի 1671ի Ապրիլ 27ի նիստին մէջ:

7. AP, Acta, v. 41, ff. 122v-124, 156.

8. AP, Acta, v. 41, f. 122v-124, n. 17; (C. G. 1671 aprile 27).

անկեղծ աճանաւորութիւն: Նոյն տարին, 28 Օգոստոսին տեղեկագիր մը առաքած է Ջաքարիա Վրդ. Աղամ՝ Նիկոլ Արքայս. Թորոսովիչի մասին, խիստ աննպաստ գոյներով⁹: Յաջորդ տարին, 1648 Յուլիս 30ին, դեռ աւելի մռայլ գիծերով:

Ջաքարիա Վրդ. Աղամ, 1655 թուին, ընկերակցած է Հ. Կղեմէս Կալանոսին, դէպի Մեծ Հայք՝ առաքելութեամբ մը: Երկու տարի յետոյ, այսինքն՝ 1657ի Յուլիս 30ին, Ս. Ժողովի ատենագրութեան համաձայն, Հռոմ կը կանչուի, հայ Աստուածաշունչին տպագրութեան գործով զբաղելու համար: Հաւանօրէն ասիկա կապուած էր Մատթէոս Ծարեցիի ծրագրած ձեռնարկին հետ: Միաժամանակ վերաքննիչ կարգուած է, 1658 թուին, հայ Շարակնոցի ու Սաղմոսարանի տպագրութեան:

1659ի Մարտ 3ի ատենագրութեան կը տեղեկանանք որ սա իտալերէնէն թարգմանած է «Հրաշալիքներու» գիրք մը (Delle Merviglie), ու կը խնդրէ որ տպուի ՀՍ.ի ծախքով:

1660ի Սեպտ. 6ի Ս. Ժողովի նիստին մէջ, կը քննուի Հ. Կալանոսի առաջարկը՝ Ջաքարիա Վրդ. Աղամը Լիվորնոյ Աթոռին իբր թեկնածու, պայմանով որ Հայոց Կաթողիկոսէն ձեռնադրուի¹⁰:

Կը տրուի նաեւ Ջաքարիա Վրդ. Աղամի անունը, իբր թեկնածու Լիվորնոյի հոգեւոր հովիւ ըլլալու, բայց հետեւանք չ'ունենար:

Այս էր կացութիւնը Լիվորնոյի հայ դաղութին ծխատէրի վերաբերմամբ, երբ Հռոմէն Լիվորնոյ ղրկեցին Բարսեղ Վրդ.ը, որ հոն հասաւ 1669ի աշնան, եւ որ սակայն հազիւ տարի մը հոն մնաց: 1670ի վերջերը մեկնեցաւ դէպի Իզմիր ու այնուհետեւ Արեւելք մնաց:

1660 թուականէն սկսեալ, իտալական հողին վրայ, Հռոմի ու Լիվորնոյի մէջ, երկու Բարսեղ անուն հայ եկեղեցականներու կը հանդիպին: Պէտք է չ'հիշել մէկը միւսին հետ: Մէկը ինքզինքը կ'անուանէ Տէր Բասիլիոս Բարսեղ, երբեք Վրդ. չ'անուանուիր. աշակերտած է Հ. Կալանոսին, Հռոմ, բայց ոչ՝ Ուրբանեան վարժարանի: Միւսը՝ Բարսեղ Վրդ. կը կոչէ ինքզինքը եւ աշակերտ է Ուրբանեան վարժարանի. չուրջ տասը տարի Հռոմ ապրած է՝ իբր աշակերտ ու հայերէնի ուսուցիչ. ապա տարի մը՝ Լիվորնոյ: Մեծ Հայքէն է ծագումով: Այս վերջինս է որ տարի մը յետոյ, Լիվորնոյէն Արեւելք անցաւ:

9. AP, G. PETROWICZ, o. c. p. 123-124.

10. AP, Acta, v. 29, f. 235. Acta, v. 24, f. 29, n. 12; Acta, v. 26, f. 209, n. 11; Acta, v. 28, f. 44, n. 34.

ԼԻՎՈՐՆՈՅԻ ՀԱՅ ՄԻՍԻՈՆԱՐԵՐՈՒ ԶՈՅԳԸ

1667էն սկսեալ՝ Լիվորնոյ հաստատուած էին զոյգ մը հայ կուսակրօն քահանաներ, որոնցմէ մէկն էր նոյն ինքն Տէր Բասիլիոս Բարսեղ[եան], որ լատիններէն կը ստորագրէ միշտ D. Basilio Barsegh. իսկ միւսը՝ Տէր Յովհաննէս Ակոբ [= Յակոբեան՝ Հոլով մականունով ծանօթ], որ կը ստորագրէ Joh. Aap եւ կամ, եթէ իտալերէն է՝ Giov. Agop:

Ասոնք երկուքն ալ Կ. Պոլսեցի ճանչցուած են: Հռոմ, 1660 թուին, ի պէտս հայազգի երիտասարդներու, որոնք յաճախ Հռոմ կու գային՝ ուսման, եւ որոնց մէջ կային շատ անգամ նաեւ հայ արեղաներ, ՀՍ.ի Ժողովը, Հ. Կղեմէս Կալանոսի խնամքին տակ, բացած էր դպրոց մը՝ Ս. Սեղբեստրոս եկեղեցիին կից, որպէսզի կարելի ըլլար զոհացում տալ այդ մեծահասակ թեկնածուներուն եկեղեցական ուսման ծախսին, երկու տարուան կարճատեւ ընթացքով: Ասիկա զատ էր Ուրբանեան վարժարանէն, որ միջեկեղեցական էր:

Վերոյիշեալ երկու թեկնածուներն ալ զետեղուեցան այս դպրոցը, որ մի միայն Հայերուն սահմանուած էր, եւ այդ ալ մեծահասակ աշակերտներուն՝ որոնք չէին կրնար տեղաւորուիլ Ուրբանեան Գօլէթիմ մէջ:

Հայ դպրոցին դասատուներն էին, բացի Հ. Կալանոսէն, Թէատինեան երկրորդ կրօնաւոր մըն ալ, որ պէտք էր հայերէնի տեղեկ ըլլալ, որովհետեւ դասախօսութիւնները հայ լեզուով կ'աւանդուէին, թէեւ լատին լեզուն ալ ուսումնական ծրագրին մաս կազմէր:

Վերոյիշեալ զոյգ երիտասարդները յաջողութեամբ աւարտեցին իրենց երկամեայ ընթացքը, 1662ի Զատիկին: Անոնք բացառիկ ընդունակութիւն ցոյց տուած ըլլալով, Լիոն քաղաքը ղրկուեցան, Փրանսա, հոն Յիսուսեան Միաբանութեան վարժարանին մէջ՝ եկեղեցական գիտութիւններու ամբողջական ընթացքին հետեւելու, որ հինգ տարի կը տեւէր: Յաջողութեամբ աւարտելէն յետոյ այդ ընթացքն ալ, Լիվորնոյ վերադարձան:

Պայմանը այն էր՝ որ անոնք իրենց հայրենիքը վերադառնային, իրենց եկեղեցիին ծառայելու համար: Եւ իսկապէս այդ նպատակով ալ, ՀՍ.ի Ժողովը, յանձնարարութեամբ Գերպ. Պիկէի (Mgr. Picquet), Լիոնէն տրուած, 1667ի Յունիս 16ին, շնորհեց ասոնց Առաքելական Միաբանարի պաշտօնական վկայականը: Ասիկա ստանալէն յետոյ, սակայն, անոնք յաջողեցան պատճառներ յերկրել, որպէսզի իտալիայէն չ'հեռանան, ու Լիվորնոյ քաղաքը հաստատուեցան, երկուքն ալ: Անշուշտ, անոնց ապրուստը պէտք էր հոգալ ՀՍ.ի Ժողովը, որ հարկադրուեցաւ համեստ թոշակ մըն ալ սահմանել անոնց:

Հակառակ իրենց ստացած հիմնական դարգացման, այս ամուլը, աւելի տխրահռչակ դեր մը կատարեց՝ հայ գաղութին չըջանալին մէջ, քան թէ շինարար: Ո՛չ այնքան իրենց եկեղեցականի բարձրին թերութեան պատճառով — այդ կողմէ՝ իրօք ալ չեն քննադատուած — որքան հայ միջավայրի մը մէջ գործելու իրենց անյարմար մեքստին համար: Ուրիշ դեր չունեցան՝ բայց եթէ, ինքնահաւան ոգիով առլի, քննադատել, բամբասել, նոյն իսկ թեթեւամտութեամբ չարախօսել ո՛չ միայն տեղւոյն հայութեան դէմ, այլ նաեւ Հայաստանեայց Եկեղեցիին լաւագոյն անդամներուն դէմ, անուանելով զանոնք իբր հերետիկոս, կեղծ, խաբեբայ եւն...¹¹:

Անշուշտ ասոնց այդ յոռի կեցուածքի մասին՝ գաղութին գլխաւորներն ալ տեղեակ կը պահէին իրենց հայրենակիցները, շատեր՝ ծագումով Զուղայեցի, նաեւ Յակոբ Կթղ. Զուղայեցին, որ զանազան առիթներով՝ մեղադրանքի գիրեր ղրկած է Լիվորնոյ հայերուն, յիշեալ զոյգին դէմ:

Այդ թուղթերէն մէկը Կ. Պոլիս եղած ատեն գրած է, 1669ի Յունիս 10ին: Յակոբ Կաթողիկոս հոն ցատումով կ'արտայայտուի Բարսեղ Վրդ.ի եւ Սարգսի մը դէմ, չկրօնաւոր կոչելով զանոնք, որոնք ստութեան ոգիէն տարուած՝ կ'ամբաստանեն նաեւ զինքը, իբր թէ ինքը չ'ընդունիր Պետրոս Առաքելը՝ որպէս գլուխ Առաքելոց, հիմն հաւատոց եւ հաստատութիւն բոլոր Եկեղեցեաց: Իբր թէ Սրբազան Պապը կը համարի հաւասար միւս Պատրիարքներուն, եւ ո՛չ թէ Փոխանորդ Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալներու, որ իշխանութիւն ունի կապելու եւ արձակելու քրիստոնեաները եւն... ու կը յայտնէ իր դաւանութիւնը Հռոմի Պապերուն գլխաւորութեան ի նպաստ: Զանց կ'ընեմ, կը գրէ առ Սրբազան Պապ ու ՀՍ.ի Ժողովը, ինչ որ ստութեամբ ինծի դէմ գրած են: Հուսկ կ'աւելցնէ՝ թէ ո՛վ հայ ազգէն անոնց հետ ընտանենայ, նզովեալ է:

Այս թուղթին լատին թարգմանութիւնը միայն ունինք մեր տրամադրութեան տակ: Անոր բնագիրը, ուղղուած Լիվորնոյի հայ գաղութին, անշուշտ մնացեր է նամակընկալներուն մօտ. թարգմանութիւնը միայն մինչեւ Հռոմի դիւանը ժամաներ է: Այս վաւերացութեան թղթը, իր լատին թարգմանութեան մէջ, նոյնութեամբ կը հրատարակենք Յաւելուածին մէջ, հայերէն թարգմանութեան հետ:

Նամակին ստորեւ՝ հայկական թուականը միայն կայ: Թարգմանիչը լատին լեզուի, զանց ըրած չէ, բարեբախտաբար, արտագրել զայն՝ քրիստոնէական թուականի վերածելով, որ կը համապատաս-

11. AP, SO, v. I, ff. 212, 214, 224, 239-240, 324-326 եւն.

խանէ 1669ի Յունիս 10ին (1118+551=1669): Վայրը՝ ուրկէ թուղթը առաքուած է, Կ. Պոլիս, Ս. Աստուածածնի եկեղեցին է¹²:

Այս զոյգ եկեղեցականները, հուսկ հեռացան Լիվորնոյէն, 1669ի Նոյեմբեր 2ին, ՀՍ.ի Ժողովին կողմէ կանչուած ըլլալով, լքելու համար ընդ միշտ այդ քաղաքը: Տ. Բարսեղ քարգման եղաւ հայերէնի, Հռոմ. իսկ Տ. Յովհաննէս Հոլով, Վենետիկ առաքուեցաւ՝ իբր հոգեւոր հովիւ տեղւոյն հայ գաղութին, եւ քիչ յետոյ Մարտիիս՝ իբր գրաքննիչ:

Ասոնք, մանաւանդ Յովհաննէս Հոլով, կը գրադէին գրական աշխատանքով: Հոլով՝ հայերէնի թարգմանած էր «Պարտեզ Հոգեւոր» գիրքը, ու կը սպասէր տպագրողի. եւ հուսկ յաջողեցաւ տպել տալ Լիվորնոյ, Ոսկանի տպարանը:

Տէր Բասիլիոս Բարսեղ, 1670ին, Լիվորնոյ, օգտուելով Ոսկանի տպարանին առժամեայ ներկայութենէն, կրցաւ հրատարակել Բելլարմինոսի Քրիստոնէական Վարդապետութիւն գրքին հայերէն թարգմանութիւնը (էջ 1-362), «Հաճութեամբ Ոսկանի Արքեպիսկոպոսի» եւ սրբադրութեամբ Կարապետ Վրդ. Անդրեանցիի:

Թէ՛ սա եւ թէ՛ իր ընկերը Տէր Յովհաննէս Հոլով, հետամուտ եղած են ուրիշ հոգեւոր գիրքերու հրատարակութեան ալ:

Այսպէս, 1671ի Ապրիլ 7ին, ՀՍ.ի Ժողովին նիստին մէջ կ'առաջարկուի տպագրութիւնը այլեւայլ թարգմանական գործերու: 1672ի Մարտ 14ին, յիշեալ Ժողովին գումարման մէջ, խնդրանք կը կըրկնուի անոնց կողմէ, իբր Նախկին Միսիոնարներ Լիվորնոյի, այլեւ ՀՍ.ի տպարանին միջոցով տպել տալու իրենց երկերը, տրուած ըլլալով, կ'ըսեն անոնք, որ Ոսկանին տպարանը ծանրաբեռնուած է պարտքերու տակ: Պր. Գասբար Սահրատ, Ամսդերտամի հայ վաճառականը, տրամադիր է ծախքերը հոգալու: Եւ սա կ'ընտրէ առաջարկուած գիրքերուն մէջէն՝ Թովմաս Գեմբացիի Նմանութիւն Քրիստոսին, որ 1674ին լոյս տեսաւ, ու յաջորդ տարին ալ Ծաղիկի Առաքիլութեանցը, ու նաեւ Քերականութիւնը լատին լեզուի:

1673ին, Ս. Ժողովին Դեկտ. 12ի նիստին որոշումով, կ'արտօնուի տպագրել թուրքերէն Քրիստոնէական Վարդապետութիւնը, Անատոլիի Թրքախօս Հայերուն համար:

Մինչդեռ Տէր Բասիլիոս Բարսեղ այնուհետեւ Հռոմ մնաց, եւ հոն ալ վախճանեցաւ 1693 թուականին, Սրբուհի Մարիամ Եգիպտա-

12. AP, SOCG, v. 447, f. 249-250: Քիւրճեմ Ե., Յակոբ Զուղայեցի, «Հաւի», 1967, Թ. 1, էջ 15-18, հրատարակած է նոյն Կթղ.ին ուրիշ մէկ նամակը, գրուած 1678ի Սեպտ. 28ին, Կաթիլէն: Հոն խօսք կ'ըլլայ Արքեպիսկոպոսի Մարտիի մը բարբառնանքներուն: Դիտել կու տանք՝ թէ երկու Բարսեղներու ներկայութեան պատճառով, անձերու շփոթութիւն մը կայ, կարօտ ճշտումի: Այդ մասին՝ ուրիշ առիթով:

ցիի յարակից Հայոց հոգեւորական մէջ, Տէր Յովհաննէս Հոլովին կը հանդիպինք նախ Վենետիկ, ապա նաեւ, դէթ ատեն մը, Մարսիլիա, ուր 1675ի սկիզբները հայերէն հրատարակութեանց գրաքննիչն ալ եղած է. ասոր դէմ Թադէոս քահանայ Համադասպեան առիթ ունեցեր է դանդաղելու, իբր խստապահանջ գրաքննիչ:

Տ. Յովհաննէս Հոլով, Մարսիլիա եղած շրջանին, Ոսկանեան տպարանին մէջ հրատարակած է, 1674ին, Համառօտ Ճարտասանութեան Արուեստ, ինչպէս նաեւ յաջորդ տարին, 1675ին, Արհեստ Համարողութեան, որ Claviusի գրքին թարգմանութիւնն է՝ լատիներէն լեզուէ, եւ անտարակոյս, թուարանութեան հայերէն առաջին տպագիր դասագիրքն է¹³, ուր թարգմանիչը որոշ ինքնատպուծիւն ալ կը ցուցարբերէ՝ վերջաւորութեան զետեղած կարգ մը աղիւսակներուն մէջ, որոնք յատկապէս տրուած են ի դիւրութիւն հայ վաճառականներուն:

Տարակոյս չկայ թէ Տ. Յովհաննէս Հոլով աւելի օգտակար ծառայութիւն մատուցած է հայութեան՝ իր գրական երկասիրութիւններով, քան թէ Հայաստանեայց եւ Հռոմի Եկեղեցիներու համամիութենական մերձեցումի աշխատանքով:

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՀԱՅ ՄԱՏԵԱՆՆԵՐՈՒՆ

ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Սոյն տարիներուն, Լիվորնոյի Հայերուն կրօնական կեանքին հետ մեծ առնչութիւն ունեցած է հայ Պաշտամունքային, այսինքն՝ Ծիսական Մատեաններուն հարցը:

Հարցին բնոյթը հետեւեալն էր. Արդեօք հա՞րկ էր վերաքննութեան ու սրբազրութեան ենթարկել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծիսական մատեանները, որպէսզի անոնք կարենային ծառայել, անվերապահօրէն, նաեւ այն Հայերուն՝ որոնք Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ եկեղեցական հաղորդակցութեան մէջ մտած էին կանոնապէս:

Հրատապ հարց մը եղաւ, յարուցուած՝ աւելի կամ նուազ հըմուտ եւ անհմուտ օտարազգի Միսիոնարներու կողմէ, ինչպէս նաեւ հայազիտութենէ զուրկ հայազգի եկեղեցականներէ, որոնց դասակարգէն էին նաեւ վերեւ յիշուած զոյգ հայ եկեղեցականները:

Այդ հարցերէն մէկ քանին արդէն դարերէ ի վեր ծածուած էին. օրինակ՝ Ս. Պատարագի բաժակին մէջ դոյզն ինչ ջրախառնումի հարցը որ ինքեան մատեաններու բնագրական հարց մը չէր: Դոմինի-

13. Տե՛ս այս գրքի մասին՝ Կ. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆԻ յօդուածը, «Թուարանութեան առաջին գիրքը» խորագրով («Յառաջ» օրաթերթ, Փարիզ, 2 Հոկտ. 1975, էջ 2):

կեան կրօնաւորը՝ Հ. Կնար, 1669ի, Նոյ. 18ին գրելով ՀՍ.ի Ժողովին, հաւաստիքներ կու տար՝ թէ այս խնդրին վերաբերմամբ, Լիվորնոյի Հայերը լաւ տրամադրուած կը թուէին:

Ուրիշ հարց մըն ալ Սուրբ Աստուած երգին մէջ Որ Խաչեցար յաւելուածն էր, որ ջրախառնումին հետ, Տրուլլեան Ժողովի (692 թ.) կանոններուն մէջ նշուած էր, Յունաց կողմէ:

Հ. Կնար կը գրէր թէ այս հարցերը ուսումնասիրելու հետ էր, եւ ի մօտոյ մտադիր էր Ս. Ժողովին ներկայացնելու անոնց լուծումը. աւելցնելով, սակայն, թէ պէտք չէր մուծանել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծէսին մէջ շատ փոփոխութիւն¹⁴:

1670ի Յունիս 2ին, երբ այս խնդրին համար գումարուեցաւ ՀՍ.ի Ժողովը, եւ Հ. Կնարի 1669 Նոյ. 18 թուակիր տեղեկագիրը քննարկուեցաւ, Ժողովին ղեկուցողը, սովորաբար մէկը՝ Կարդինալ անդամներէն, խիստ վերապահօրէն արտայայտուեցաւ Հ. Կնարէն յարուցուած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտամունքային մատեաններուն քննարկման հարցի շուրջ: Յետին միտքեր կը նշմարէր հոն: Հ. Կնար՝ Դոմինիկեան կրօնաւոր մըն էր. հակամէտ նման գրաքննական ձեռնարկներու: Մանաւանդ որ, ինչպէս արդարօրէն վեր կը հանէր ղեկուցողը, «[Հայ] Պատարագը նախկին քարոզիչներու կողմէ քննուած էր, Հռոմ, Կարդինալներու հրամանով, ու վաւերացուած. Գրիստոմէականի եւ այլ գիրքերուն հետ միասին հրատարակուած յիշեալ Կարապետ Վրդ.էն», նոյն ինքն Ս. Ժողովին խրախուսանքով. հետեւաբար, կ'ըսէր, «յաւելուլ անդրադոյն սրբազրութիւններ՝ անհարկի եւ անտեղի է»¹⁵:

Կարապետ Վրդ.ը՝ Անդրեանցին է: Ակնարկը Ոսկանի տպարանին է, ուր, ցորեան Հոլանտա կը գտնուէր, իբր ծիսական պաշտամունքային մատեան տպուած էին, Ժամագիրք, Մաշտոց (1667), Շարակնոց (1669), Տաւար, Տօնացոյց, զոր կը յիշատակէ ղեկուցողը, բայց խորհրդատետր՝ ոչ:

Մինչ այդ, Ֆիրենցէի Նուիրակը, իր 1670 Յունիս 10 թուակիր նամակով կը հաղորդէր ՀՍ.ի Ժողովին՝ թէ քննութեան ենթարկուած է հայ Շարակնոցը ու նաեւ Սաղմոսարանը: Թէեւ վերջինը յաճախ հրատարակուած էր արդէն:

Եւ ինչ որ մեծ յուզում կը պատճառէր Լիվորնաբնակ Հայերուն, հետեւեալն էր. Արդեօք պիտի արտօնուէ՞ր հայածէս քահանաներուն՝ պատարագել իրենց սեփական խորհրդատետրին համաձայն, առանց որեւիցէ սրբազրութեան բնագրին: Ըսելու ենք որ ի սկզբան, Հռոմ աւելի նպաստաւոր կեցուածք մը որդեգրած էր Հայոց հանդէպ: Տա-

14. AP, SOCG, v. 423, f. 116-116v.

15. AP, SOCG, v. 422, f. 173.

ու բարի կաթողիկէի»։ Ի հաստատութիւն ասոր՝ կը բերեն ՀՍ.Ի ժողովքին հրատարակած վճիռին բնոյթը՝ «Առաջարկուած ինչ ինչ հարցերու մասին», եւ որ կ'ըսեն, սոյն Դոմինիկեան Հայրերուն թեւադրութեամբ եղած է¹⁹։

Բացի Պատարագի մէջ Հայոց Կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան հարցէն, թէեւ կարեւորագոյններէն մէկը, եւ այսպէս յուզիչ՝ իր բնոյթով ու բովանդակութեամբ, երկու երեսփոխանները — որոնցմէ Պր. Յովսէփ Մարգար՝ յատկապէս կը փայլի Նուիրակի աչքին — երրորդ կէտի մը վրան ալ կը ծանրանան։ Եւ է հետեւեալը.

գ) Մասնաւոր խորշում կը պատճառէ, կ'ըսեն, Հաւատոյ դաւանութեան պահանջը՝ որ կը դրուի իբր նախապայման Ս. Հաղորդութեան խորհուրդը ընդունելու համար (= Intercommunion)։ Ոչ թէ անոր համար, կ'ըսեն, որ կը խորշին Հաւատոյ ներգործութիւն մը ընելէն, այլ աւելի՝ այդ պարտականութեան նորութեան համար, «մինչ անցեալ ժամանակներուն՝ երբեք պահանջուած չէր իրենցմէ Հաւատքի այդ դաւանութիւնը»։ Անշուշտ ատ ալ եղած է թելադրութեամբ Դոմինիկեան զոյգ Հայրերուն ու վերոյիշեալ հայ վարդապետներու ամոլին։

Պր. Յովսէփ Մարգար կը ծանրանայ այս կէտին վրայ.

Ձեմ հասկնար, կ'ըսէ, «ի՞նչպէս յետ այսքան ժամանակներու, որ յաճախած ենք թէ՛ հայ եւ թէ՛ լատին եկեղեցիները եւ Ս. խորհուրդները ընդունած, հաւասար ուրիշ ո՛ր եւ է կաթողիկէի, ընդհանուրին հաւանութեամբ, ներկայիս պարտադրուի մեզի դաւանութիւն հաւատոյ...» մը։ Բան մըն է, կ'ըսէ, որ կասկածներ կը ներշնչէ ուրիշներու, ըլլան անոնք իտալացի կամ հայ. «Իբր թէ իրենց մէջ երեւան ելած ըլլան հերետիկոսութեան արատներ կամ այլ ինչ», եւ նոյնքան ալ սրբապղծութիւններ գործած ըլլան։

Առաջ. Նուիրակին հայազգի խօսակիցը կ'ընդունի որ նման միջոցառում ընդունելի ըլլայ անցորդ եկեղեցականի մը կամ ժողովրդականի մը պարագային, որ անծանօթ է. բայց ո՛չ անոնց համար՝ որ բնական դարձած են երկրին։ Եւ ինչ որ ա՛լ աւելի ծանր կը թուի իրենց, դաւանական բանաձեւին տակն ալ դրուելիք ստորագրութիւնն է։

Նուիրակը իր կողմէ կը հաստատէ թէ Լիվորնոյ բնակող Հայերուն կէսէն աւելին արդէն կատարած են վերոյիշեալ դաւանութիւնը հաւատոյ, Դոմինիկեան Հայրերուն միջոցով։ Միւս կէսը կը խորշի։ Պր. Մարգար կ'ըսէ որ եթէ նոյնիսկ ինքն ալ ընելու ըլլայ, չ'ուզեր զայն ընել՝ բայց եթէ Նուիրակին ձեռքերուն մէջ, եւ ո՛չ թէ այդ վերոյիշեալ Հայրերուն։

19. AP, SOCG, v. 447, f. 243-247.

Սոյն Առաջ. Նուիրակը կանխապէս, 1671ին ալ գրած էր ՀՍ.Ի ժողովին՝ թէ տեղւոյն հայերուն մեծ խորշում կը պատճառէ Հաւատաքննութեան «Ս. ժողովքին հանդիսաւոր յետսկոչումը», զոր ինք ճշգրտօրէն կ'որակէ *abiura clamorosa* = ազմկաւոր հրաժարում, ու կ'առաջարկէ գոնէ պարզել այդ բանաձեւը։

ՀՍ.Ի ժողովը՝ 1671ի Օգոստ. 3ին կը հաւանի առաջարկին, բայց ինք անձեռնհաս էր այդ բանին։ Ուղղափառութեան վերաբերող հարց ըլլալով, վերապահուած էր Հաւատաքննութեան Ս. ժողովքին։ Ուստի Նուիրակին նամակին օրինակը ՀՍ.Ի ժողովքը՝ կ'անցընէ առ այդ սահմանեալ Ս. ժողովին (S. Officeին)²⁰։

դ) Հայ պատգամաւորները կը քննադատեն նաեւ այն նոր կարգադրութիւնը՝ որուն համեմատ Ս. Խորհուրդներուն պիտի կարենային մերձենալ միայն անոնք, որ կանխապէս կատարած էին վերոյիշեալ հաւատոյ դաւանութիւնը։ Նուիրակն ալ, իր տեղեկագրին մէջ, չի՛ դանդաղիր աւելցնել՝ թէ այդպիսի պայման արդէն դժուարաւ գործադրելի էր։ Ի՞նչպէս, կը գրէ, պատարագի մը կրնայ մերժել, առանց ծանր դայթակղութեան, Հաղորդութեան Ս. Խորհուրդը հաւատացեալի մը՝ որ իր դէմը սեղանին առջեւ կանգնած է, բոլոր միւսներուն կարգին։ Ասով հանդերձ, ի յարգանս Ս. ժողովի կարգադրութեան, հրահանգած է հայ հաւատացեալներէն միայն անոնց թոյլատրել Ս. Խորհուրդներուն մերձենալ՝ որոնք հաւատոյ կաթողիկէ դաւանութիւնը ընդունած էին. ինչպէս որ կը ծանուցանէ իր 25 Մայիս 1670 թուակիր գրութեամբ²¹։

ե) Նուիրակը կը գրէ նաեւ թէ տեղւոյն Հայերը կը փափաքին Ձատիկը տօնել իրենց Օրացոյցին համեմատ։ Երբ ինքը օրինակ կը բերէ Լիվորնոյի Յոյներուն պարագան, որոնք յարմարած էին լատին Օրա-

20. Այդ դարուն ընթացիկ բանաձեւը ի գործածութեան, Արեւելեան քրիստոնեաներուն համար՝ որ կաթողիկէ եկեղեցւոյ Հաղորդակցութեան մէջ մտնելու տրամադիր էին, Ուրբանոս Ը. Պապին ժամանակ խմբագրուածն էր, որ Հայ, Արաբ եւ... լեզուներով ալ թարգմանուեցաւ. Գաւառիւքիւմ կաթողիկէ հաւատոյ։ Աստուածաբանական բովանդակութեամբ, բաւական մասնաւորեալ դաւանական կէտերով, երկար բանաձեւ մըն էր։ Մեր օրերուն է որ հետզհետէ պարզուեցաւ, մանաւանդ Վատիկանի Տիեզերական Բ. ժողովէն յետոյ։

Լատինները, ինչպէս կանխապէս ակնարկեցինք, որ սովոր էին յաճախ կատարել զայն, իբր նորոգում հաւատքի ուղղափառ ներգործութեան, չէին զգար թէ այդ *actes* որքան ծանր տպաւորութիւն կը թողուր՝ երբ պարտադրուէր Արեւելեցի քրիստոնեայի մը վրայ։ Պիտի կրկնէր երկարաձիգ ցանկը դաւանական կէտերու, իբրեւ թէ մինչեւ այժմ ժամանակ՝ զանոնք դաւանած չ'ըլլար։ Այս իսկ պատճառով՝ հետզհետէ հակաին վերածեցին զայն, այն կէտին՝ որ հարկաւոր էր յայտնելու միայն ենթակային հաղորդակցութիւնը կաթողիկէ եկեղեցիին հետ։

21. AP, SOCG, v. 423, f. 495; f. 496-502.

«Վասն որոյ աղերսիւ խնդրեմ, որպէս էք հանուրց հոգաբարձուք, նոյնպէս եւ մերայնոյ ազին լերուք, մանաւանդ ինձ տառապելոյ վտարանդականի»։ Եւ ողջոյնով կը փակէ իր այս գիրը։

Ակներեւ է Ոսկան Վրդ.ին յարգանքի ու հպատակութեան ոգին՝ որով տողորուած է Հռոմի Եկեղեցիին հոգեւոր իշխանութեան հանդէպ⁵։

ՀՍ.ի Ժողովին 1670ի Յուլիս 7ի նիստին մէջ կը ղեկուցուին Ֆիրենցէի Նուիրակին հայթայթած տեղեկութիւնները Ոսկան Վրդ.ի վերաբերող, ու անոր ծրագիրներուն շուրջ, տպարանին առնչութեամբ, Ամսդերտամի տպարանական սարքաւորումը՝ Ֆրանսա փոխադրելու, Լիոն կամ Մարսէյլ. մինչդեռ Նուիրակը պիտի ուզէր որ Թոսկանա մնար անիկա, եթէ ոչ Ֆիրենցէ, գէթ Լիվորնոյ։

Այդ ուղղութեամբ արդէն թելադրութիւններ կանխապէս ալ փութացուցած էին ՀՍ.ի Կարդինալներուն, 1669 Ապրիլ 29 թուականէն, զոյգ հայ եկեղեցականները Լիվորնոյի, Տ. Բասիլիոս Բարսեղ եւ Տէր Յովհաննէս Ակոբ, խորհուրդ տալով գրել Ոսկանին, Ամսդերտամ, որպէսզի առանց վախի՝ իր տպարանը Խտալիա փոխադրէր։ Ոսկան ինք տրամադիր է, կ'ըսէին, բայց կը խիթայ որ այդ Ձեզի անհաճոյ ըլլայ։ Գիտցէք, կը յաւելուին, որ ան չորս տեսակ տառեր ունի հայերէն, եւ այլ գործիքներ։ Մեծ բարիք կրնայ անկէ գալ⁶։

Յիշեալ նամակագիրները իրենց անձնական տեսակէտներն ալ ունէին։ Տէր Յովհ. Ակոբը հայ գրականութեան մէջ ծանօթ Յովհաննէս Հովսէփն է, որ իր Թարգմանութիւնները հրատարակելու հետամուտ էր. նմանապէս Տէր Բաս. Բարսեղ, Ժիսական հայ մատեններուն վերաքննութեան ու սրբադրութեան թմբկահարը։

ՈՍԿԱՆ ԼԻՎՈՐՆՈՑԻ ՄԷՋ 1670Ի ԱՄԱՌՈՐ
ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԻՍ ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՀԱՐՑԸ

Ոսկան հազիւ Ֆրանսայէն վերադարձած Լիվորնոյ, կը բախի այն նորամուտ դժուարութեանց՝ նկատմամբ հայ եկեղեցական պաշտամունքի՝ որոնց ակնարկեցինք կանխապէս։

Ֆիրենցէի Առաք. Նուիրակը, որուն միջոցով կը ղրկէ այլեւս Ոսկան իր գրութիւնները դէպի Հռոմ, եւ որ պիտի չուզէր Ոսկանի եւ իր տպարանին անջատումը Խտալիայէն դէպի Ֆրանսա կամ Արեւ-

5. AP, SOCG, v. 423, f. 404. - «Բզմ.» 1966, Թ. 11-12, էջ 296-297, Թիւ 5։ Հոս յիշատակուած Տէր Բասիլիոս Բարսեղ՝ Հռոմ եւ Լիոն ուսած է, 1660-1667. զուգէ Յակոբ Դ. Կթղ.ին նախկին սենեկապանն է, զոր պէտք է ճանչցած ըլլայ Ոսկան Վրդ. էջմիածին, 1659ին շուրջ։ Տե՛ս «Բզմ.» 1966, Թ. 11-12, էջ 305-306։

6. AP, SC, v. I, f. 541-542.

ւելք, կը յայտնէ Հռոմի իշխանութեանց իր մտահոգութիւնը՝ չկարենալ արտօնելու Լիվորնոյնակ հայ եկեղեցականներուն որ հայածէս պատարագեն, առ ի չգոյէ վաւերացուած Խորհրդատետրի։ Ոսկան Եպիսկոպոսն ալ անոնց մէջ է, եւ որ մեծապէս կը տառապի այդպիսի արգելքի մը պատճառով⁷։

Ոսկան ինքն իսկ, 1670 Յուլիս 21 թուակիր գրութեամբ, միշտ Լիվորնոյէն, ուղղուած «Սրբազանագոռնոյ եւ վեհադիտի Ժողովոյդ Տիեզերականի», չ'ուշանար յայտնել իր հոգեկան դառնութիւնը՝ այդպիսի արգելքի մը համար. «Մեք, կը գրէ նա, ըստ հարազատութեան մերոյ եւ ազատաբարոյութեան, զոչինչ ունելով զիդճ անձին, մինչեւ ցայժմ ծառայել եմք Սրբոյ Աթոռոյդ, առեալ յանձն զնախատինս ազգաց մերոց եւ օտարաց, ոչինչ եմք կասեալք ի ճմարտութեան ճանապարհէն յոլովիւք ամանակօք, ի մանկութենէ իմմէ, ցորճան պատահեալ Պատրի Պաւլի Պիրոմալլի։ Բայց իբրեւ եկաք մեծաւ ցանկութեամբ ի տեսութիւն մեծանձնութեան Ձերոյ, ոչինչ հակառակ կացաք հրամանաց Ձերոց ի քաղաքիդ յայդմիկ [= Հռոմ]։ այլ ամենայնիւ մտերմութեամբ հպատակ եղեաք Ձեզ»։

«Բայց այժմ եկեալ ի Հօլանդիոյ առ մեծութիւն Ձեր, զի զմիթարութիւն ինչ կամ զսփոփութիւն գտցուք ի մեծագոռնութեանց Ձերոց, փոխանակ նորին՝ զներհակ նորին ընկալաք, զոր ոչ տեսաք առ Ձերդ վեհափառութիւն։ Քանզի ոչ տան մեզ քոյլ պատարագելոյ ըստ աւանդութեան մերոյ եւ արարողութեան. պատմաւելով գիրաման Ձեր. իբրու Դուք ոչ կամիք ըստ աւանդութեան Հայոց պատարագս մատուցանել, զոր ոչ երբեք լուայ յումեքէ յայդմ քաղաքի [= Հռոմ]։ այլ յաւէտ գառիմ հակառակն։ Քանզի ի գալմ իմ ի հոյակապ քաղաք, ոչ կամէի պատարագել՝ վասն ամօքոյ, իսկ Պաւլուս Պիրոմալլի եւ այլք ումանք ի բարեկամաց մերոց եւ ծանօթից ոչ ետունք քոյլ. այլ յաւէտ ստիպեցին գմեզ պատարագս մատուցանել։ Մեք եւս խոնարհեալ ի կամս անցա հաւանեցաք զպատարագս մատուցանել...»։ Մինչդեռ հոս, Լիվորնոյ, կը շարունակէ Ոսկան, կ'արգիլուի մեզի. եւ թախանձագին կը խնդրէ Ս. Ժողովէն խստապահանջ չ'ըլլալ, «այլ ըստ կարգի եւ կանոնի Սրբոյ Եկեղեցւոյ», հաճիլ հրահանգել՝ որպէսզի այդ նորահնար արգելքը վերցուի. արգելք որ է «ինձ կարի վիշտ եւ անարդութիւն ի մէջ մերայնոյ ցեղի եւ մանաւանդ նախատանաց տեղի»⁸։

Ֆիրենցէի Առաքելական Նուիրակը իր կողմէն, զոյգ գրութիւններով, չ'թերացաւ թելադրել ՀՍ.ի Ժողովին՝ Թէ հարկ էր արտօնել Ոսկանին, որպէսզի կարենար պատարագել, եթէ կ'ուզուի, կը գրէր,

7. AP, Acta, v. 39, ff. 110, 143, 154, 178, 233.

8. AP, SOCG, v. 423, f. 406. - Acta 1670. - «Բզմ.» 1966, ամդ, էջ 298, Թիւ 6։

որ ան իր տպարանով Իտալիա հաստատուի, թէեւ ասոր շատ մտադիր չ'երեւիր, անով հանդերձ, սկսած է Ս. Գրիգոր Նիսաացիի տպագրութիւնը, որ գէթ առժամապէս զինքը հոս կը բռնէ: Ու կը յաւելու եւս, թէ ինքը դրապէս ոչինչ աննպաստ կը գտնէ Ոսկանի անձին դէմ, նոյն իսկ եթէ յաճախակի թղթակցութեան մէջ ըլլայ էջմիածնի Կաթողիկոսին հետ:

Նուիրակը իր 1670 Յուլիս 22 թուակիր նամակին մէջ, ուղղուած ՀՍ. ժողովին Քարտուղար Գերպ. Պալտեսկիին, կը յայտնէ թէ չի գիտեր ինչ ընել՝ որ համոզէ Ոսկանը Իտալիայէն չհեռանալու:

Ս. ժողովը, իր 1670ի Յուլիս 7ի ու Օգոստոս 4ի նիստերուն մէջ կը վերաքննէ թէ՛ Ոսկան Վրդ.ին եւ թէ՛ Առաքելական Նուիրակին դիմումները, եւ հուսկ կը վճռէ արտօնութիւն չնորհել Ոսկանին պատարագելու, տեւապէս կամ առ ժամս, ինչպէս որ Նուիրակը պատշաճ կը դատէ. պայմանաւ որ Պատարագին մատուցումը կատարուի Միսիոնարներու կողմէ սրբազրուած Խորհրդատետրին օրինակին վերայէն, մինչեւ այն ատեն՝ որ այս վերջինիս պաշտօնական տպագրութիւնը գլուխ հանուի Ս. ժողովին կողմէ: Ոսկան հուսկ համակերպած է հայ Խորհրդատետրին մասին առաջարկուած ինչ ինչ փոփոխելի կէտերը ընդունելու, ինչպէս որ իրեն թելադրուած է, բաւ է կարենայ պատարագել. «քանզի խղճմտանք իմ նեղեն զիս վասն յերկար անպատարագ մնալ»⁹։ Ղրկեցէք, կը գրէ Լիվորնոյէն, 1671ի Յուլիս 27ին, եւ մենք պատրաստ ենք սիրայօժար կատարելու⁹:

1671 Սեպտ. 14 թուակիր նամակով մը Ֆիրենցէի Նուիրակը անգամ մը եւս կը յիշեցնէ ՀՍ. ժողովի Քարտուղարին, Ոսկան Վրդ.ին համար Պատարագի մատուցման արտօնութիւնը, ըսելով թէ տարիէ մը ի վեր զրկուած կը մնայ: Ան՝ կարենալ դիւրացնելու համար այս խնդրին լուծումը, Խորհրդատետրի բնագիր մը Հռոմ կը ղրկէ՝ որ Ս. ժողովէն սրբազրուածէն քիչ խտիր ունի, որպէսզի զայն վաւերացնէ՝ Ոսկանի գործածութեան համար, մինչեւ վերաքննուած օրինակին տպագրութիւնը:

1671 Հոկտեմբեր 6ի նիստով, ժողովը կ'որոշէ. «Թող տեսնէ կարդինալ Բոնա՝ թէ արդեօք քիչ ժամանակի մէջ հնարաւոր է չա-

9. AP, Acta, v. 39, f. 143-145; SOCG. v. 423, f. 401+412v; SC, v. 2, f. 20; «Բզմ» ամս., թիւ 8, էջ 302: Դիտելի է որ այդ խոստացուած տպագրութիւնը տեղի ունեցաւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Խորհրդատետր խորագիրով, բայց չինք տարի յետոյ, 1676 թուին, մինչ արդէն Ոսկան Վրդ. վախճանած էր, Մարսիլիա: Այդ Խորհրդատետրին վրայ գործադրուած սրբազրութեանց մէջ, Դոմինիկեան Հ. Կնարէն զատ եւ անկէ շատ աւելի յանդիմութեամբ դեր խաղաց Տ. Բասիլիոս Բարսեղ: Մենք չենք կրնար իջնել անոր բնագրային մանրամասնութեանց մէջ. ով կ'ուզէ աւելի մօտէն տեղեկանալ, կրնայ կարդալ Հ. Գաբր. Աւետիքեանի խալիբէն քննադատականը՝ «Sulle correzioni fatte ai libri ecclesiastici Armeni», Venezia 1868, pp. 263-411.

րել տալ Խորհրդատետրը, որով Ոսկան Եպիսկոպոս կարենայ պատարագել, առանց հասկցնելու քէ այս կը կատարուի Ս. ժողովին հրամանով»:

Այս յետին պարբերութիւնը ցոյց կու տայ թէ նոյն ինքն ՀՍ. ժողովին պատասխանատու մարդիկ որքան սեղմօրէն կաշկանդուած կը զգային իրենք զիրենք՝ Հաւատաքննութեան տիրող օրէնքներուն առջեւ: Ցոյց կու տայ նաեւ թէ անոնք կը զգան բարոյական պահանջը՝ գոհացում տալու Ոսկանի արդար աղերսին, եւ թէ չեն համարձակիր իշխանաբար հարցը լուծել, քանի որ ատիկա կը կախուէր բարձրագոյն Ատենին քննութենէն, ըստ կանոնի: Ուստի կը ջանան ձեռքի տակէն լուծում մը տալ առժամապէս¹⁰:

Կը թուի, հակառակ այս վճռին, դեռ կարելի չէ եղած գործադրութեան ընել տալ արտօնութիւնը. որովհետեւ 1672ի Ապրիլ 24ի գերով մը, Ոսկան Վրդ. կը պարզէ ՀՍ. ժողովին իր յետին աղաւթութիւնը, ըսելով թէ մինչեւ իսկ ծախած էր իր եկեղեցական սպասները. եւ կը խնդրէ արտօնութիւն՝ գոնէ Լեհահայոց Խորհրդատետրին վրայէն պատարագելու, մինչեւ Հռոմ տպագրութիւնը աւարտի. որովհետեւ երկու տարիէ ի վեր չի պատարագեր:

1672ի Մայիս 30ի նիստով, ժողովը կը քննէ Ոսկանի այս վերջին աղերսն ալ: Կը զեկուցուի միանգամայն թէ Հ. Կնարէն հասած տեղեկութեանց համաձայն, Մարտ 14ին գրուած, Ոսկան Վրդ. որոշած է մեկնիլ Լիվորնոյէն, իր կարօտութենէն մղուած, Հոլանտական նաւով մը դէպի Չմիւռնիա, իր տպարանը Մարսիլիա դըրկելով: Նուիրակը գրով յորդորած է Ոսկանը՝ յետաձգել իր մեկնումը. ու կը խորհի թէ միակ միջոցը՝ Ոսկանը ետ կեցնելու իր որոշումէն՝ նիւթապէս օգնելն է:

1672ի Մայիս 30ի որոշումով ժողովը կը պատասխանէ թէ «Հայ Խորհրդատետրը արդէն սրբազրուած ըլլալով, յանձնելու է մամուլին. մինչ այդ՝ կ'որոշուի ձեռագիր օրինակ մը առաքել Ֆիրենցէի Նուիրակին; որպէսզի արտօնէ Ոսկանին անոր վրայէն պատարագ մատուցանել»: Որոշուած է նաեւ որ «Տ. Բասիլիոս Բարսեղ վերատեսնէ հայ Աստուածաշունչը ու զայն լատիներէնի թարգմանէ, յանձնելու համար կարդինալ Բոնայի» քննութեան: «Ոսկան Եպս.ին ալ տրուի 50 սկուտ» իբր նպաստ¹¹:

Ուրեմն, տակաւին մինչեւ այս թուականը, 1672 Մայիս 30, Ոսկան Լիվորնոյ կը գտնուէր. բայց այլեւս վճռած էր առաջատու բանալ դէպի Մարսիլիա:

Պէտք է ըսել՝ թէ այս արգելքը ընդհանուր էր. ուստի, Ոսկանի

10. AP, Congr. Gen. 1671 Ott. 6. - Acta, v. 40, f. 310, n. 11.

11. AP, Congr. Gen. 1672 Maggio 30. - Acta, v. 41, f. 135, n. 50.

հանդէպ եկեղեցական պատժի ոչ մէկ հանգամանք ունէր: Այդ հարցը ծագում առած էր հայազգի եւ օտարազգի եկեղեցականներու կողմէ, յաճախ այնքան աւելի յաւակնոտ՝ որքան տգէտ, ահազանդերով փողահարուած՝ ՀՍ.ի Ժողովին ատենանին առջեւ: Այդ շրջանին, դեռ հարցը կը դառնար առաւելապէս Խորհրդատետրին շուրջ: ՀՍ.ի Ժողովը կարենալ զայն տպել տալու համար, պէտք էր կանխապէս քննութեան ենթարկել, ապահովնալու համար ձեռագիր բնագիրներուն ուղղափառութեան, ու փարատել առարկութիւնները՝ որ աջէն ու ձախէն իրեն կը հասնէին:

Բայց ահա մեծ կնճիւղը. այդպիսի քննութիւն, այդպիսի ստուգում կարենալ լրիւ կատարելու համար, կարեւոր էին ձեռնհաս անձեր, որոնք Ժէ. դարուն դիւրաւ չէին դառնուեր: Ոչ թէ միայն հայագիտութիւնը, այլ նոյնիսկ արեւելագիտութիւնը գրեթէ գոյութիւն չունէր: Նոյնիսկ պարզապէս հայագէտ եւրոպացի աստուածաբանները ճրագի լոյսով հարկ էր փնտռել: Իսկ այն սակաւ Հայերը, որոնք Արեւմուտքի կեդրոններուն մէջ աստուածաբանութիւն ուսած էին, բոլորովին զուրկ էին հայագիտութենէ. անընդունակ՝ փաստօրէն պաշտպանելու հայ պաշտամունքային մատենաններուն հարազատութիւնը, կամ հեղինակօրէն բացատրելու՝ անյիշատակ դարերէ ժառանգուած ու նուիրականացած ծիսական կարգ մը բանաձեւերու մեր տարբերակները լատինականներէն, ցոյց տալու մերիններուն ուղղափառութիւնն ու ճշտութիւնը:

Հայ գիտակից եկեղեցականութիւնը դեռ դար ու կէս պիտի տառապէր, իր աղգային ծիսական-պաշտամունքային մատենաններուն արժէքները եւ Կաթողիկէ Եկեղեցիին հետ միաբանութեան ու հաղորդակցութեան հաւատքը ու համոզումները հաշտեցնելու ճիգով, մինչեւ մեծ Սեբաստացիին աշակերտներու երեւումը, Չամչեան-Աւետիքեան-Աւգերեան երրեակին ու անոնց հետեւորդներուն, որոնք փաստացիօրէն, գիտական հիմքերով, պիտի պաշտպանէին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտամունքային մատենաններուն ուղղափառութիւնը, թէ՛ հայ եւ թէ՛ եւրոպացի աստուածաբաններուն խիղճը շինելու համար: Մինչ այդ, ճակատագրական էր տարուբերումը, անշուշտ ի վնաս շատ մը ուղղամիտ ու բարեացակամ անհատներու, եւ մանաւանդ ի տոյժ երկու Եկեղեցիներուն միաբանական յարաբերութեանց ու հաղորդակցութեան:

ՄԱՐՍԻԼԻԱ՝ ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԸ ՈՍԿԱՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻՆ

1670 թուականի Նոյ. 17ին, Ոսկան Վրդ. Լիվորնոյէն գրելով ՀՍ.ի Ժողովի Նախագահ Կարդինալին, կը պարզէ իր տպագրական գործունէութեան մանրամասնութիւնները:

Նամակը իտալերէն է, որուն ինչ ինչ մասերը թարգմանաբար կու տանք, իր շահեկանութեան համար: Ո՛վ կը բաղձայ անոր ամբողջութիւնը տեսնել, կը գտնէ զայն Հ. Պ. Անանեանի Ոսկան Վրդ.ի Նամակամիմ յօդուածին մէջ, յիշատակուած մեղմէ՝ Ժանօթագրութեանց մէջ (տե՛ս նաեւ այս մենագրութեան Յաւելուածին մէջ):

Ոսկան, յետ հաստատելու, յիշեալ գրութեան մէջ, իր հաւատարմութիւնը Հռոմէական Եկեղեցւոյ հանդէպ, յանձնառու նաեւ նեղութեանց, կու տայ նախ ինչ ինչ մանրամասնութիւններ իր կենսագրութենէն. այսպէս. «Թող գիտնայ Ձեր վեհաճնութիւնը, կը գրէ Նախագահ Կարդինալին, որ քառասուն տարի առաջ, Նախիջեւանի Արքայ. Գերպ. Պիրոմալլիի ուսուցումով ճանչցայ կաթողիկէ ճշմարտութիւնը, եւ իսկոյն ձեռնարկեցի տարածել զայն՝ զանազան վայրերու մէջ. մանաւանդ թէ նոյն ինքն մեր Կաթողիկոսին կայքին մէջ, թէ՛ հրապարակաւ եւ թէ՛ առանձին: Այս պատճառով ալ՝ կրեցի շատ արհամարհանք, մանաւանդ թէ հալածանք, տեղէ տեղ, ատուած ոչ միայն Պատրիարքէն [= Կաթողիկոսէն], այլ նաեւ միւս եպիսկոպոսներէն, իմ իսկ արիւնակիցներէս: Հուսկ, մեկնելով բնկէ՝ եկայ Հռոմ, երջանկայիշատակ Աղեքսանդր է. Գերագոյն Քահանայապետին օրով: Հոս խնդրեցի որ թոյլ տրուէր ինծի տպել հայերէն Աստուածաշունչը, Հռոմի մէջ, բայց ինծի պատասխանուեցաւ որ երթայի տպելու հոն՝ ուր տպարան գոյութիւն ունէր, այն է Ամսդերտամ»:

Այնուհետեւ, Ոսկան իր կատարած աշխատանքին համառօտ նըկարագիրը կու տայ, ըսելով՝ թէ ա) Հայ Աստուածաշունչը գլխաւորապէս է Վուլգատայի համաձայն. բ) Նոր թարգմանած է Յեսուայ, Սիրաքայ եւ Դ. Եզրասի գրքերը. գ) Անփոփոխ թողած է ինչ կը հայի Մովսէսի եւ այլ պատմական բնոյթ կրող գիրքերուն, տրուած ըլլալով որ անոնք Վուլգատայի օրինակէն շատ կը տարբերէին, ու ինք չունէր համարձակութիւնը զանոնք համաձայնեցնելու Վուլգատային. եւ միւս կողմէ ալ՝ կը խորհէր թէ երբ մտցնէր բազմաթիւ փոփոխութիւններ, «Աստուածաշունչը [հայ] մեր ազգին ընդունելի կրնար չըլլալ. հետեւաբար աշխատանքն ալ ընդունայն պիտի անցնէր, ինչ որ պարտքերու բեռով յանձն կ'առնէր»։ դ) Մարգարէներու Գիրքերը, թէեւ ունին տարբերութիւններ, բայց սակաւաթիւ են, կ'ըսէ, աւելցնելով՝ «որովհետեւ շատ տեղ զանոնք համաձայնեցուցած եմ»։ ե) Իսկ Նոր Կտակարանին նկատմամբ՝ չի խորհիր թէ ըլլան մեծ տարբերութիւններ՝ Վուլգատայի օրինակէն, ըստ կարի, զանոնք համաձայնեցուցած ըլլալով:

«Հուսկ նկատի առած ու խիթալով մի՛ գուցէ Հայոց Պատրիարքը [= Կաթողիկոսը] ուրիշ վարդապետ մը ղրկէ, իրենց հերետիկոսական գիրքերը տպելու, որոշեցի վերցնել տպարանս Ամսդերտամէն ու

Այլուստ կը տեղեկանանք թէ Հ. Կնաբ, որուն 1671 Ապրիլ 27 թուակիր նամակը նիւթ եղած է ՀՍ.ի Ժողովքին գումարման, ի դուր ջանացեր է Ոսկանի Աստուածաշունչէն դոնէ օրինակ մը ստանալ Փիզայի հաւատաքննիչ պաշտօնեայէն, որպէսզի կարենար կատարել Հոռմէն իրեն եկած հրամանը¹⁵:

1671ի Ապրիլ 27ի նիստով, ՀՍ.ի Ժողովքը, քննութեան կ'ենթարկէ նոր աղերսագիր մը, ներկայացուած՝ Hoschano Vescovo Armeno վերտառութեամբ, չարադրուած՝ իտալերէն, Հոռմ, ուր դեռ կը գտնուի Ոսկան. այս աղերսագրով, յետ վերստին կրկնելու նախորդին ինչ ինչ կէտերը, Ոսկան կը յիշեցնէ թէ Ֆրանսայի ամենաքրիստոնեայ թագաւորը, յետ շնորհած լինելու իրեն արտօնութիւն ու տեղ, Մարսիլիա, որպէսզի հոն հաստատէ իր տպարանը, «ամէն տեսակ մաքսէ ալ ազատ հռչակած է»: Ուստի, ինքն ալ մտադիր է հոն հաստատուիլ: Բայց, որովհետեւ նաւը՝ որ ապրանքները կը փոխադրէր՝ Լիվորնոյ հանդիպեցաւ, ինքն ալ հոն ստիպուեցաւ ցամաք ելլել, ուսկից Հոռմ անցաւ՝ իր միտքը պարզելու, որպէսզի ոչինչ գործէ առանց ՀՍ.ի Ժողովքին բարեհաճութեան: Ուստի, կ'ուզէ գիտնալ, թէ արդեօք հաւա՞ն են որ Մարսիլիա վերադառնայ: Եթէ այո՛, յանձնարարագիր մը կը խնդրէ, ուղղուած յիշեալ քաղաքի Եպիսկոպոսին, փութով ըստ կարի, որպէսզի կարենար դոցել նաեւ իր պարտքերն ալ:

Ուրիշ աղերսագիր մըն ալ, այս անգամ լատիներէնով չարադրուած, կը յայտարարէ որ եթէ Լիվորնոյ իր հաստատուիլը կ'ուզուի, այդ պարագային՝ կը խնդրէ. ա) Ոչ ոք տպարանի իր գործերուն խառնուէր, բացի Ֆիրենցէի Նուիրակէն. բ) Իրեն տրուէր հնարաւորութիւն՝ հայածէս պատարագելու. գ) Յանձնարարել զինքը Ֆիրենցէի Դուքսին. դ) Հուսկ՝ Լիվորնոյէն արտաքսուի Տէր Զաքարիա, որ կ'ընդդիմանայ կաթողիկէ հաւատքին:

Ժողովին Քարտուղարը, որ անձամբ տեսակցած է Ոսկան Վրդ.ին հետ, կը թելադրէ Ժողովական Կարդինալներուն. ա) Ոսկանէն տըպուելիք գիրքերը Հոռմ վերաքննուին, եւ Լիվորնոյ՝ Հ. Կնաբէն, ու վաւերացուին Հաւատքի դրաքննիչէն. բ) Հայ Ժամագիրքը եւ Խորհրդատետրը արդէն լատիներէնի թարգմանուած են, եւ առաքուած Հաւատաքննութեան Ս. Ժողովքին. ուստի խնդրել որ անիկա չուտով աւարտէ իր քննութիւնը. գ) Իսկ ինչ որ կը հայի Տէր Զաքարիա քահանային, ձեռք առնուած միջոցները ցարդ ի դերեւ ելած են:

Ժողովը կը վճռէ. ա) Գերպ. Քարտուղարին առաջարկները թող հաստատուին. բ) Անոր յանձնել որ փութացնէ հայ Խորհրդատետրին

15. AP, Congr. Gen. 1671 Aprile 27, f. 122v-124; SOCG, v. 427, f. 313-320.

գործը. գ) Շնորհել Ոսկանին՝ իր փափաքած յանձնարարագիրը, Ֆիրենցէի Դուքսին ուղղուած¹⁶:

Այս տուեալներէն կը հետեւի որ Ոսկան, սկզբունքով համաձայնած է Ֆիրենցէ հաստատուիլ, երբ Հոռմ իր պայմաններուն գոհացում տուած է, ինչ որ կը յայտնուի իր 1671 Յուլիս 27 թուակիր գրութենէն, Լիվորնոյէն ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովին Քարտուղարին: Հոն կ'ըսէ նաեւ թէ Դուքսին ուղղուած յանձնարարագիրը տուած է իշխանին, ընկերացող խնդրագիրով մը ու վարձքի դաշնագիրով: Մեծ Դուքսին խորհրդականները կ'ուզեն որ մենք Լիվորնոյէն Ֆիրենցէ փոխադրուինք, կը գրէ, ու համաձայնեցանք: Իրաւունքը շնորհուած է Ոսկանին: Բայց ահա Լիվորնոյի Հայերը իրենց տալիք օգնութիւնը կը պայմանեն Ոսկանին տպարանին Լիվորնոյ հաստատուելուն հետ: Իսկ երբ Հայերը օգնելու չըլլան, կը գրէ, մենք ո'չ Լիվորնոյ, ոչ ալ Ֆիրենցէ կրնանք հաստատուիլ, այլ հարկ է Մարսիլիա վերադառնալ: Վասն զի, կը գրէ, «ուշիմք զյոյս մեծ օգնութեան եւ ի մեծամեծաց նորա եւ զապահովութիւն մեծ եւ զօգնութիւն անդ եղելոց Հայոց»: Արդ, կ'եզրակացնէ Ոսկան, եթէ Զեր Կրդմէ գրէք Մեծ Դուքսին որ մեզի թոյլատրէ Լիվորնոյ հաստատուիլ, «բարւոք է. իսկ եթէ ոչ, կամք ձեր եղիցի»¹⁷:

ՈՍԿԱՆԻ ՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ՎՐԴ. ԱՆԴՐԻԱՆՑԻԻ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մինչդեռ Ոսկան կը տարուբերէր իր տպարանին ու տպագրական վաստակին ապագային հոգով, Ֆրանսայի ու Իտալիոյ միջեւ, կը թուի թէ իր եւ իր աշակերտին՝ Կարապետ Վրդ. Անդրիանցիին միջեւ ցրտութիւն ու տարաձայնութիւններ մտած էին:

Այս մասին լոյս կը սփռէ Տէր Բասիլիոս Բարսեղի մէկ միջամըտութիւնը, ի նպաստ Կարապետ Վրդ.ի, որ Լիվորնոյ հաստատուած էր, այն օրէն ի վեր՝ որ Հոլանտան թողուց:

Տէր Բասիլիոս Բարսեղ, Հոռմէն, ուր փոխադրուած էր արդէն երկու տարիէ ի վեր, իր 1672 Յուլիս 26 թուակիր գրութեամբ, ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովքին, կը յայտարարէ թէ Կարապետ Վ. Անդրիանցին, իր եւ Տ. Յովհ. Հոլովի խորհուրդով, Հոլանտայէն Լիվորնոյ փոխադրած է իր տպարանը, նախ քան Ոսկան Վրդ.ը, ասկէ չորս տարիներ առաջ: Ուրեմն, 1668ի շուրջը. հազիւ վերջացած Աստուածաշունչին տպագրութիւնը՝ Ոսկանի կողմէ: Եւ այդ չորս տարիներ

16. AP, Congr. Gen. 1671 Aprile 27, n. 22, f. 129-130; SOCG, v. 427, f. 313-320.

17. AP, SC, v. 2, f. 20; «Բզմ», անդ, էջ 302, թիւ 8:

րու ընթացքին, կը գրէ, տպած է, նոյն Կարապետ Վրդ., Հայերէն այլեւայլ գիրքերը, կաթողիկէ հաւատքը հաստատօրէն պահելով. եւ որուն պատճառով, իրենց հերետիկոս Կաթողիկոսէն նկատուեցաւ, միշտ ատար համար՝ որ մեզի հետ հաղորդակցութեամբ մէջ մտնէր էր: Հերձուածող Հայերը 2000 դահեկանի վնաս ալ պատճառեցին իրեն: Իսկ «Ոսկան Եպիսկոպոս ալ, այս օրերուս, ամբողջ տպարանը իր ձեռքէն յափշտակեց, ինչ ինչ գրապարտիչ մեքենայութիւններով, որպէսզի հերձուածող Կաթողիկոսին հրամանը գործադրէր»: Բայց ան գուարթերես կը պաշտպանէ կաթողիկէ հաւատքը, հակառակութիւնները համբերատար կրելով¹⁸:

Եւ հետեւաբար, նոյն Տ. Բասիլիոս Բարսեղ, կը բարեխօսէ ՀՍ.ի ժողովին մօտ՝ որպէսզի յիշեալ Կարապետ Վրդ.ին արտօնուի «կաթողիկէ եւ վաւերացեալ» հայ ծէսով պատարագել ու ժամերգել՝ Լիվորնոյի հայ ժողովուրդին համար:

Իսկ ինչ կը հայի Լիվորնոյի հայ դաղուծին հոգեւոր խնամքին, կը թելադրէ յանձնել զայն՝ նոյն քաղաքին լատին վանքերու կրօնաւորներէն մէկուն – Օգոստինեան կամ Թէատինեան կամ ալ Վեղարաւոր – կամ ալ Թեմին լատինածէս եկեղեցականներուն, Փիզայի Արքեպիսկոպոսին իրաւասութեան ներքեւ: Եւ իբր արդարացում իր այս առաջարկին՝ կը յաւելու թէ այլեւս Արեւելքէն չեն դար հայ դաղթականներ, իսկ մնացողները հետզհետէ մեղմով կը լատինանան:

Ահա այս օտարացած հայուն առաջարկը: Բայց ՀՍ.ի ժողովքին որոշումը սպասողական է. լսել նախ Ֆիրենցէի Առաք. Նուիրակը եւ Փիզայի Արքեպիսկոպոսը¹⁹:

Սոյն ժողովը, իր 1672ի Սեպտ. 5ի նիստով վերստին քննութեան կ'ենթարկէ հարցը, նորադոյն տեղեկութեանց լոյսով: Ֆիրենցէի Նուիրակը վերապահ է Կարապետ Վրդ. Անդրիանցիին ընդունակութեանց մասին, Լիվորնոյի Հայոց հոգեւոր հովիւը դառնալու: Համամիտ է, սակայն, որ տրուի անոր արտօնութիւն՝ հայածէս պատարագի: Միւս կողմէ, համամիտ չէ Տ. Բասիլիոսին տեսակէտին, լատին կրօնաւորներուն յանձնելով՝ տեղւոյն Հայոց հոգը: Չկան, կ'ըսէ, անոնց մէջ հայախօս կրօնաւորներ ալ, բացի գուցէ Թէատինեան Հայրերէն:

Այս տեղեկութեանց վրայ, Ս. ժողովին Կարդինալները կը խորհին Վարդան Վրդ. Յովնանեանին մասին, որ ոչ միայն հայազգի է,

18. AP, SOCG, v. 435, f. 214-217; Congr. Gen. 1672 Aprile 2, n. 32, f. 208-208v. Ընթերցողը թող չգարմանայ այսպիսի հերետիկոս, հերձուածող եւս. որակումներուն, որոնք կը հանդիպին վերոյիշեալ Տ. Բասիլիոս Բարսեղին գրչին տակ: Իրեն համար, ուղղափառութեան չափանիշը՝ ինքեղած է: Պարագաններուն համաձայն՝ այդ չափանիշն ալ առաջական եղած է:

19. AP, SOCG, v. 435, f. 214-217; Congr. Gen. 1672 Agosto 2, n. 32, f. 208.

այլ նաեւ խոհեմ անձ, համեստ, քաղցրաբարոյ: Բայց դեռ հարցին լուծումը առկախ կը մնայ²⁰:

Նոյն տարւոյն Սեպտեմբերին՝ Ս. ժողովը կը հաւանի արդէն Առաք. Նուիրակին առաջարկին, որուն համաձայն՝ Լիվորնոյի Չէլչուլին տրամադիր է Հայոց համար եկեղեցի մը շինել տալու:

Յիշեալ Կարապետ Վրդ. Անդրիանցի լքուած կ'ըսուի Լիվորնոյի հայ դաղուծէն, ըստ Հ. Կնարին տեղեկութեանց, ճիշտ անոր համար՝ որ ան զիջած էր գործադրել Հոգմէն թելադրուած ծիսական հրահանգները, մանաւանդ էջմիածնի Կաթողիկոսին յիշատակութեան զանցառութիւնը՝ Պատարագի մէջ, որով ժողովուրդը ներկայ չէր ըլլար անոր Պատարագի մատուցումներուն, եւ ինքը նիւթական օգնութեան կարօտ կը մնար: Տ. Բասիլիոս Բարսեղի, Հ. Կնարի ու Նուիրակին միջամտութեամբ, ՀՍ.ի ժողովը կը սահմանէ 25 սկուտի տարեկան օգնութիւն, որով կարենայ ապրիլ²¹:

Այս տուեալներէն կը հետեւի՝ թէ Ոսկան մինչեւ 1672ի ամառը Լիվորնոյ է. իր աշակերտին հետ տարաձայնութիւնը հաւանօրէն կանխէն սկսած էր, գուցէ այն պատճառով՝ որ Ոսկան չէր կրցած ա-

20. AP, Congr. Gen. 1672 Sett. 5, n. 15, f. 224-225.

21. AP, Congr. Gen. 1673 Sett. 26, n. 22, f. 318-318v.

Հոս հարկ կը դառնէ վեր հանել, Պատարագի մատուցման ընթացքին, Հայոց Կաթողիկոսին յիշատակութեան առնչութեամբ, հետեւեալը. Երբ հայ Որհնէր՝ դատեալին բնազիրը ենթարկուեցաւ քննութեան, ու յարուցուեցաւ տարակոյտը՝ թէ արդեօք պէ՞տք էր թոյլատրել թէ ոչ, Արեւմուտքի մէջ, Իտալիա կամ իտալի, յիշատակութիւնը Հայոց Կաթողիկոսին, Հ. Սեբաստիանոս Կնար, իրաւաբանի ակնոցով մօտենալով խնդրին, այս զանազանութիւնը ըրաւ. Արեւմտեան Նիզիդեցայ հաղամար դուրս կը մնայ Արեւելքի Պատրիարքներուն սահմաններէն. հետեւաբար, կը պատճառաբանէր, ըստ իմեքամ՝ իշխանութիւն չունի Արեւմուտքի քանոնադրութեան վրայ: Անով հանդերձ, զիջողութեամբ մը Լատին աշխարհի կանոնական սկզբունքներուն, կ'ըսէր. Յարգելով Հայոց ըզրացումները իրենց Հոգեւոր Պետին հանդէպ, թոյլատրել անոր յիշատակութիւնը, եթէ ան հաղորդակցութեան մէջ է Հռոմի Բահանայապետին հետ, այլապէս՝ ոչ: Այս եղաւ սկզբնապատճառը խորականութեան:

Բայց, Ոսկան Վրդ.ի համար, Յակոբ Կաթողիկոս արդէն եկեղեցական հաղորդակցութեան մէջ էր Հռոմի Եպիսկոպոսին հետ. ուստի, պէտք էր յիշատակել իր անունը հայ Պատարագին մէջ: Նաեւ նկատելի էր որ Արեւելեան եկեղեցիներու կանոնական ըմբռնումով, այդ յիշատակութիւնը հողային իրաւասութեան հարց մը ըլլալէ աւելի, պարզապէս եկեղեցական հաղորդակցութեան հարց մըն էր: Եւ թէ, հետեւաբար, անտեղի էր անջատել Լիվորնոյի այդ թեան հարց մըն էր: Եւ թէ, հետեւաբար, որուն այնչափ կապուած էր: Ոսկան՝ Լիվորնոյի ժողովուրդը, իր Կաթողիկոսէն, որուն այնչափ կապուած էր: Ոսկան՝ Լիվորնոյի թեմին յուզումներուն ահանաւան եղած, իր երիտասարդ օրերուն, չէր կրնար համակերպիլ որ նոյնը կրկնէր Իտալիոյ, Ֆրանսայի եւս... Հայ դաղուծներուն մէջ ալ, իր գիտակցութիւնը հանդարտ էր, որովհետեւ տարակոյտ չունէր որ իր Կաթողիկոսը, ժամանակներուն ներած չափով, օրինական վիճակի մէջ էր Կաթողիկէ եկեղեցիին հանդէպ. նրբութիւններ՝ որոնց գուցէ Կարապետ Անդրիանցիի ժխտը չէր հասնէր:

պահովել անոր, իր յետին աղքատութեան հետեւանքով, արդար վարձատրութիւն մը. եւ Ոսկանի բացակայութենէն օգտուած՝ աշակերտը ձեռնարկած է սեփականել Ս. Էջմիածնի ու Ս. Սարգսի տպարանը. եւ միւս կողմէ, շատ հաւանական է որ Ոսկան երբեք գաղափարակից չէ եղած Կարապետի հետ, Պատարագին մէջ՝ զանց ընելու Հայոց Կաթողիկոսին յիշատակութիւնը, խորապէս համոզուած՝ այս վերջինին ներքին ուղղափառ համոզումներուն եւ Հռոմի Եկեղեցիին հետ հաղորդակցութեան:

Եւ այնուհետեւ վարդապետին ու աշակերտին միջեւ խղումը կատարեալ եղած է. վարդապետը՝ Ոսկան, մեկնելով Մարտիրիա, իսկ աշակերտը մնալով Լիվորնոյ, մինչեւ 1681 թուականը, ուր մենք այլեւս զինքը կը թողունք:

9

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ — Ս. ՍԱՐԳՍԻ ՏՊԱՐԱՆԸ

ՓՈՒԱԴՐՈՒԱԾ ՄԱՐՍԻԼԻԱ

ԴԵՊԻ ՄԱՐՍԻԼԻԱ

Նախորդ գլուխին մէջ տեսանք՝ թէ Ոսկան դեռ մինչեւ 1672 թվւին ամառը Լիվորնոյ կը գտնուէր: Տ. Բասիլիոս Բարսեղ, իր 1672 Յուլիս 26 թուակիր գրութեամբ, կը տեղեկացնէր ՀՍ.ի Ժողովին՝ թէ «Ոսկան Եպիսկոպոս, այս օրերուս, ամբողջ տպարանը անոր ձեռքէն [= Կարապետ Վրդ. Անդրիանցիի] յափշտակեց»: Ուրեմն, Ոսկանի յարաբերութիւնները իր Կարապետ աշակերտին հետ այդ ձեւով վերջացեր են: Այնուհետեւ, Ոսկանի համար կաշկանդող պատճառ չէր մնար, որպէսզի ա'լ աւելի ուշացնէր մեկնումը դէպի Մարտիրիա, իր տպարանին վերջին կայանը, զոր զետեղեց Vieux-Portին աջ ափը, Hôtel de Villeին կից:

Ա. Գալայճեան, յետ յիշելու 1668ին, Ամսդերտամ տպուած Նոր Կտակարանի Յիշատակարանին անցքը ուր կ'ըսուի «ի տպարանի աշակերտին իմոյ Կարապետի, բանին սպասաւորի», կը գրէ թէ «որոշ չէ, ինչ պայմաններով այս յամնումը եղած է»¹:

1. Ա. ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ, Ոսկան Երեւանցի, հայ տպագրութեան մեծ երախտաւորը, «Միռն» 1986, թ. 2-3, էջ 100:

Գուցէ պարտապահանջներու ճնշումէն ազատելու համար, եւ կամ հարկադրուած՝ Կարապետ Վրդ.ին պահանջներէն, իբր երաշխաւորութիւն: Գիտենք թէ Ոսկան, իր Աստուածաշունչին տպագրութեամբ, ինչպիսի՜ նիւթական անձկութիւններու ենթարկուեցաւ: Մաս մը ատոր օրինակներէն ծովամոյն եղան, ուրիշներ, Լիվորնոյի մէջ, Հաւատաքնութեան պաշտօնէութենէն՝ քրաւուեցան եւն...:

Կրնայ ըլլալ որ Ոսկան խոստում մը ըրած է: Կամ գէթ իր աշակերտին յանձնէր է, որ, իր բացակայութենէն օգտուելով, բանեցընէ այդ տպարանը՝ եւ վաստակ մը հանէ անկէ: Ասով կը մեկնուի, չորս տարիներու ընթացքին, Կարապետ Վրդ.ի կողմէ օգտագործումը, Լիվորնոյի մէջ, տպագրական սարքերուն՝ որոնք Լիվորնոյ փոխադրուած էին. ու նաեւ վերեւ յիշուած Տէր Բասիլիոսին «յափշտակեց» դարձուածքը: Եթէ, Ոսկան, իր տպարանին անփախստութիւնը տուած ըլլար իր աշակերտին, չէր կրնար զայն հետը տանիլ: Անդրադոյն պիտի տեսնենք՝ որ Լիվորնոյ տպագրուած գիրքերը Ոսկանին արտօնութեամբ եղած կ'ըսուին:

Ոսկան, իր Կարապետ աշակերտին տեղ, հաւանօրէն հետը առաւ Թադէոս քահանայ Համազասպեանը, իբր օգնական:

Այս քահանային Լիվորնոյ ներկայութիւնը յիշատակուած է, 1670ական թուականին, Տ. Ստեփան Եկումին հետ, դիւանական աղբիւրներուն մէջ: Երկուքն ալ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ բնականօրէն հաղորդակցութեան մէջ էին²:

Կրնայ ըլլալ որ Ոսկան Վրդ.ի յարաբերութիւնները Թադէոս քահանային հետ՝ սկսած ըլլան Ամսդերտամէն, Աստուածաշունչին տըպագրութենէն յետոյ, ինչ որ կը հաստատէ Ա. Գալայճեան, յեցած նոյն ինքն Տէր Թադէոսի տաղաչափեալ կենսագրութեան վրայ. Ոսկան զինքը առաջած պէտք է ըլլայ դէպի Լիվորնոյ, վաճառելու համար Աստուածաշունչին օրինակները եւ գանձելու հոն նաեւ երեք հայ բարերարներու յետնեալ հաշիւները³:

Սակայն, դիւանական աղբիւրներու մէջ՝ որ մեզի ծանօթ են, չենք գտներ այս վարկածին ի նպաստ փաստեր, նախ քան Մարտիրոյ տպագրական շրջանը: Լիվորնոյի մէջ կը յիշատակուի Տ. Թադէոս քահանայ, Հ. Սերաստիանոս Կնարի 1670ի Յուլիսին գրած նամակէ մը, ուր կ'ըսուի միայն թէ ան կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւն ըրած է:

2. AP, Acta, v. 39, f. 100; SOCG, v. 423, ff. 146-152, Ristretto.

3. Ա. ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ, «Միռն», 1986, թ. 2-3, էջ 101-102:

Դեռ շարունակելով նամակագիրը՝ «Հռոմէական Եկեղեցին, կ'ըսէ, չհեռանալով երբեք իր մայրենի քաղցրութենէն, Արեւելեան քրիստոնեաներուն ալ թոյլատրելով իրենց սեփական ծէսին ու վաղեմի Տօնացոյցին գործածութիւնը, չուզեց ամենեւին որ փոխադարձ դժտուին, ինչպէս որ պատուիրած է Արեւելք դացող իր Միսիոնարներուն: Թողունք որ Մարսիլիայի Գերպ. Եպիսկոպոսին տեսակէտն ալ այսպէս է: Յաճախ ըսած է ինծի, նաեւ ի ներկայութեան Տէր Ոսկան Եպիսկոպոսին, թէ իր կամքը եւ հրամանն է որ յայտնի կերպով ծանօթ ըլլայ յիշեալ Ոսկանին ու իր ընկերներուն, թէ հայ գիրքերու տպագրութիւնը ծաւալելու համար, համաձայն թագաւորէն տրուած հրովարտակին, ոչինչ պիտի արգելուի անոնց, բացի Հաւատքին ընդդիմակ հերետիկոսական մոլորութիւններէ. եւ ինչ որ այս տեսանկիւնէն չառարկուիր, իբր թոյլատրելի համարելու է»⁷:

Ահա իմաստուն եւ արդար ուղեգիր մը, որ ողջմտութեան ու հովուական մտահոգութիւններու թելադրանքն է:

Ո՛րքան աւաղելի է որ այսպիսի թելադրանք մը օտարէն կու գայ, ընդդէմ հայազգի գրաքննիչներու նեղմիտ սրբադրութիւններուն, որոնց վրայ վստահած էին իշխանաւորները:

Ուրիշ Փրանսացի եկեղեցական մը, Սիմոն Ռիչարտոս (1638-1712) – Simon Richard, Oratoireի Միաբանութենէն, գիտնական, հեղինակ բազմաթիւ երկասիրութեանց, 1683 թուականի իր մէկ գիրով, անդրադոյն տեղեկութիւններ կը հայթայթէ մեզի Ոսկանի տըպարանին շուրջ, Մարսիլիոյ մէջ:

Ան կը գրէ թէ Լուդովիկոս ԺԴ-ի արքունի հրամանագիրը, 1669 Օգոստոս 11 թուակիր, ինքը եղած է Ոսկանին յանձնողը: Հռոմ ջանաց, կ'ըսէ, իր ապահովութեան համար, որպէսզի մոլար բաներ չհրատարակուին, հրահանգել Մարսիլիոյ եպիսկոպոսին՝ որպէսզի անկէ առնէր նոր դաւանութիւն մը կաթողիկէ հաւատքի, տրուած ըլլալով որ ան տեւական թղթակցութեան մէջ էր իր կաթողիկոսին հետ: Ասկէ զատ, զրկեց նաեւ գրաքննիչ հայ եկեղեցական մը՝ Տէր Յակոբ [= Հովնով], որ լատիններէն կը պատարագէր:

Նամակագիրը՝ Սիմոն, ուրիշ տեղեկութիւններ ալ քաղած է Մարսիլիոյ եպիսկոպոսին փոխանորդ Պօսէի [= Philippe Bausset] յիշատակներէն: Ահաւասիկ անոնք. Յորքան Ոսկան, խոհալամ ամս, ներկայ էր, տպարանը խաղաղօրէն ընթացեր է: Բայց անոր մահէն յետոյ, շահակիցներուն մէջ դժտութիւն ծագած է: Դատարան դիմած են: Մինչ այդ, արդէն Յակոբ գրաքննիչը՝ մեկնած է Մարսիլիայէն: Դատէն վերջ, Սողոմոն Լեւոնեան, Ոսկանի քննորդին, շարունակած է: Բայց նոյն ատեն, ուրիշ հայ եկեղեցական մը, որ Մար-

սիլիայէն անցորդ էր, Թոմաս Հայրապետ կամ Հերապետ, յետ տալու իր ուղղափառութեան ապացոյցները, Յակոբին յաջորդած է՝ գրաքննիչի պաշտօնին մէջ:

Սիմոն Ռիչար շարունակելով՝ կը գրէ. այս գրաքննիչն ալ իսկոյն սկսաւ բանեցնել, Մարսիլիոյ իր ազգակիցներուն վրայ, հաւատաքննութեան դեր մը: Ասիկա գէշ երեւցաւ Ֆրանսայի կառավարութեան աչքին, որ տեղւոյն Նահանգապետին յանձնարարեց հսկել Հայոց տրուած առանձնաշնորհներուն վրայ: Նահանգապետը հարցաքննեց Թոմաս Հայրապետը 1683ի Փետրուար 25ին: Իսկ սա յայտարարեց՝ թէ եօթը տարի առաջ, Ֆորպէն տը ժամստն, քաղաքին Եպիսկոպոսը, զինք հոն պահած է. վեց տարիներէ ի վեր ան բանտարկեալներուն հիւանդանոցը պաշտօնավարած է. թէ հաւատաքննութեան ոչ մէկ գործ ըրած է. այլ միայն քարգմանի, ՀՍ.ի Ժողովէն իրեն տրուած հրահանգին վրայ, որպէսզի հսկէ տպագրութեանց:

Յետ այս ճշտումներուն, Նահանգապետը հաստատած է Հայրապետին վստահուած պաշտօնը, վերահաստատելով միանգամայն Ոսկանի տպարանին տրուած շնորհագիրն ալ, պահելով հիմնական պայմանը, թէ տպարանէն պիտի չհրատարակուէր ոչինչ՝ որ ուղղափառ դաւանանքին դէմ ըլլար:

Իսկ 1678 Յունիս 7ին, քաղաքին Եպիսկոպոսն ալ պարտադրեց որ, տպուած թերթերէն երկերկու օրինակ իր քննութեան պիտի ենթարկուէր⁸:

Թոմաս Վրդ. Հայրապետ, 1679ի Փետրուար 27ին, Մարսիլիայէն, Հռոմի իր բարեկամին՝ Տէր Բասիլիոս Բարսեղին գրելով, կը դուժէ հրատարակուող գիրքերու պատճառով հասած վնասները: Ակնարկը հաւանօրէն Մաշտոցի երկրորդ տպագրութեան կը վերաբերի, որ սակայն ըստ ամենայնի նման էր Ոսկանի Ամսդերտամ տըպածին հետ:

Մինչդեռ անդին, Առաքել Եպս. Շոռթեցի եւ Տէր Զաքարիա Աղամ կը գովեն Ոսկանի քննորդին՝ Սողոմոնի գործունէութիւնը:

Օտարներու մէջէն տեսանք Գերպ. Պիկէի տեսակէտը: Պիտու ալ, որ Ոսկանին հանդէպ խիստ եղած էր, 1681ի Դեկտ. 3ին, Կ. Պոլսէն ՀՍ.ի Ժողովին առաքած մէկ նամակով, խիստ վերապահութեամբ կ'արտայայտուի հայ Խորհրդատեարին ու այլ ծիսական գիրքերուն շուրջ՝ Տէր Բարսեղի թելադրութեամբ կատարուած սրբադրութեանց, որոնք մի միայն յայտնապէս մոլորական կէտերուն, եթէ երբեք դոյութիւն ունենային, պէտք էին սահմանափակուիլ: Թմաստակութիւն-

7. AP, SOCG, v. 484, f. 187-188.

8. Պատմ. հայկ. տպագրութեամբ, Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1895, էջ 122:

9. AP, Congr. Gen. 1679 Nov. 20, f. 285-287; SOCG, v. 476, f. 62-83.

ներ են, կը դրէ, «ի բնութեմէ Հօր» դարձուածքին տեղ «համագոյակից» դնելը, կամ փոփոխել «Աստուածածին անհարսնացեալ»՝ որ նոյնիսկ Ս. Օգոստինոսի գրութեանց մէջ կայ:

Նմանապէս կը թելադրէ չգալիւ հայ Տօնացոյցին, ըսելով թէ ատիկա մեծ անխոհմտութիւն պիտի լինէր:

Հոս զանց կ'ընենք դեռ ուրիշ այլեւայլ դիտողութիւններ՝ զոր կ'ընէ Հ. Պիտու¹⁰:

Նոյնիմաստ միջամտութիւն մը, Գերպ. Պիկէի ու Պիտուի կատարածներուն ոճով, Ոսկանի մահէն եօթը տարի վերջ, թղթակցութեամբ տեղի ունեցած է Փարիզէն, Սորպոնի համալսարանի ուսուցչի մը կողմէ, ուղղուած Թոմաս Վ. Հայրապետին: Prof. Piques է ան, որ 1681ի Ապրիլ 21ին, ազնիւ շնորհով մը թելադրանքներ ըրած է Թոմաս Վրդ. Հայրապետին, զգուշացնելու համար զինք ծայրայեղ խստութենէ: Ի միջի այլոց, օրինակներ ալ տուած է, ուր ան պէտք էր աւելի թոյլատու ըլլալ, այսպէս՝ «անհարսնացեալ» յորջորջումը պէտք է խափանել. նմանապէս, Ս. Պատարագի խորհուրդին մէջ, Վերաբերութեամբ Թափորի ընթացքին՝ Ղնծաներուն տրուած յարգանքը: Հայրապետ անշուշտ ինքզինքը կ'արդարացնէ՝ թէ ծայրայեղութիւն չ'ըներ¹¹:

Բայց ունինք մեր ձեռքը ուրիշ վաւերացողութիւններ ալ, որոնք աննպաստ են գրաքննիչ Թոմաս Վրդ. Հայրապետին, որ ազդուած Տէր Թադէոս քահանային չարախօսութիւններէն, քաջալերուած Տէր Բասիլիոս Բարսեղէն՝ որ Հռոմէն ինքնագլուխ թելադրութիւններ կ'ընէր, Մարսիլիոյ թեմին Թափուր չրջանին, մինչ Ժանսոն Եպսոբ. այլ ուր փոխադրուած էր, թեմական տեղապահին՝ Philippe Baussetի անձեռնհաս իրաւարարութեան հետեւանքով, կը թուի տիրակալօրէն վարած ըլլալ իր գրաքննիչի պաշտօնը, փոխանակ իրեն տրուած իրաւասութեան սեղմ սահմաններուն մէջ մնալու. միջամտել ու սըրբազրութիւն պահանջել միայն երբ ուղղափառ հաւատքին դէմ յայտնի կէտի մը հանդիպէր: Մինչ ինքը, ըստ կամս, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դարաւոր ծէսը փոխել փորձած է¹²:

Ոսկանի մահէն շուրջ տասը տարի յետոյ, վէճը այնպիսի հանգամանք առած կը թուի, որ հռչակաւոր դիտնական ու արեւելագէտ Simon Richard, Փարիզէն ձայնը կը բարձրացնէ, 1683ի Սեպտ. 20 եւ 28 թուակիր իր գրութիւններով, ի պաշտպանութիւն հայ ծիսական մատենաներուն, գրելով՝ թէ որպէսզի Ph. Bausset կարենար այդ հարցերուն շուրջ իրաւարարի դերը կատարել, պէտք էր արեւ-

10. AP, SOCG, v. 484, f. 181-185.

11. AP, SOCG, v. 484, f. 190v-190.

12. Պատմ. հայկ. տպագրութեամբ, Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1895, էջ 124-128:

ւելեամ աստուածաբանութեան հմուտ անձերուն հետ խորհրդակցիլ, ինչ որ կարելի է Փարիզ գտնել քան թէ Մարսիլիա¹³:

Շահեկան են այս վկայութիւնները, ուր կը նշմարուի նաեւ թէ լատինները, յաճախ, երբոր օժտուած էին հայրախօսական ու ծիսադիտական ընդհանուր զարգացումով, շատ աւելի լայնախոհ եղած են՝ քան մերիները իրենց սեփական արժէքներուն հանդէպ: Բայց հոս, մեր ուսումնասիրութեան նիւթը աւելի Ոսկան Վրդ.ին անձը՝ քան թէ իր հիմնած տպարանը լինելով՝ որ արդէն, այսպիսի անախորժ վէճերուն հետեւանքով՝ 1684 թուականին փակուեցաւ՝ կը զգուշանանք աւելի երկարելէ Մարսիլիայի հայ տպարանի անցքերուն շուրջ:

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴ. Ի ՄԱՀԸ (1674, Փետր. 4/14)

Ոսկան Վրդ., մաշած տեւական հոգերէ ու խորապէս վշտահար իր իսկ նախնաձաբեկ հայրենակիցներուն կողմէ յարուցուած հակառակութիւններէն, նա մանաւանդ իրեն քաղաքակից քչ կարգակից Թադէոս քահանայ Համազասպանէն, որուն վստահացած էր աղաւնակերպ բարեմտութեամբ, իր մահկանացուն կնքեց Մարսիլիա, 1674ի Փետր. 4/14ին:

Մահուան պարագաները անծանօթ մնացած էին: Նոյնիսկ կը կարծուէր թէ Հոլանտա վերադարձած ըլլայ:

Օրմանեան, Ազգապատումին մէջ, ուր կը ներկայացնէ Ոսկանին կեանքն ու գործը, ասիկա առիթ կ'առնէր, իրեն յատուկ ժխտական դատումով մը՝ իր սլաքը արձակելու լատին աշխարհի դէմ, մինչ կը գրէր. «Գերեզմանին անյայտ մնալն ալ իբր նշան՝ թէ իր յիշատակը պատուոյ չէ արժանացած կրօնական շրջանակէն»¹⁴:

Մեր բարեկամներէն, ողբացեալ Հրամանատար Թէքէեան, Ֆրանսական բանակին սպայ, 1952ի Փետրուար 20ին, Փարիզի «Այսօր» սերկիզու շաբաթաթերթին մէջ, «Février 1674 - Evocation d'un Anniversaire retrouvé» խորագրով, հրատարակեց Ոսկան Վրդ.ի մահուան վկայականը, զոր հանած էր Մարսիլիոյ եկեղեցական դիւանէն:

13. Պատմ. Հայկական Տպագրութեամբ, Վենետիկ, 1895, էջ 129: Այսպիսի ծայրայեղութիւններով խրոչեցուցեր են տպագրիչները, որոնք ձեռագրատեղու համար քաջնութեան քմաքներէն, երբեմն խորամանկութեան դիմած են. եւ այսպէս, օրինակի համար՝ Ձայնաղ Շաբաղմոցին մէջ, որ Սողոմոն հրատարակած է Մարսիլիա, Նիկիայի Կաթողիկոսին օրով, վայրը տպագրութեան դրած է Մարսիլիա, ու պահած է այսպէս «Ով հրաշալի մայրաքաղաք» շաբաթականի նզովքի երեք տուները, ինչ որ իր մօրեղբայրը, Ոսկան Վրդ., Ամսդերտամի իր հրատարակութեան մէջ ասիկա չէր ընդունած:

14. ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՀԱՔԻՄ ԱՐՔԱՍ. Ազգապատում, Բ. հատոր, սիւն 1747-1748, տպ. Կ. Պոլս, 1914:

Համառոտ արձանագրություն մըն է ատիկա, որ լոյս կը սփռէ ու կը փարատէ վերեւ յիշատակուած ճրի կասկածները: Դեռ վերջերս, Պր. Կարո Յովսէփեան, «Յառաջ» օրաթերթի 1973 Նոյեմբեր 1 թիւով հրատարակեց անոր հայ թարգմանությունը, զոր կ'արտագրենք հոս. իսկ բնագիրը՝ զոր Հրմ. Թէքէեան հանեց, այս գլուխին ծանոթագրութեան մէջ¹⁵:

«Ներկայ տարւոյս, 1674 Փետրուար 14ին, վախճանած է մեծամեծար Ոսկան տը Լեւոն, Առաջնորդ Ս. Մարգրիտի յԱրարատ, Պարսից թագաւորութենէն, հայ, երկու տարիէ ի վեր բնակիչ սոյն քաղաքին, ուր կ'աշխատէր՝ զանազան բարեպաշտ երկերու տպագրութեամբ, հայերէն լեզուով, ուղարկելու համար Պարսկաստան եւ Հայաստան, ըլլալով միշտ ազնիւ եւ կատարեալ ծառայ Աստուծոյ, ըլլալով բարեպաշտ եւ երկիւղած. քաղուած հանդիսաւորապէս սոյն ամսուն 15րդ օրը, մեծ շուքով, եւ հնարաւոր պատուով: Մարտի 1ին Եպիսկոպոսը, իր ծուխերով, ներկայ եղաւ յուղարկաւորութեան»:

Այս արձանագրութիւնը ինքնին հերքում մըն է Օրմանեանի վերեւ յիշատակուած ժխտական մեկնաբանութեան: Մինչ այս նորայայտ վկայագրին մէջ, յատուկ շեշտով մը նշուած է, սակաւ տողերով, հանգուցեալին բարեպաշտութիւնը եւ երկիւղած հոգին, իբր ծառայ Աստուծոյ:

Հրամանատար Թէքէեան որ «Այսօր» թերթին մէջ հրատարակած էր այս արձանագրութիւնը, դարմանքով մը հարց կը դնէր. Խնչպէս Մարտի 1-ի Եպիսկոպոսը, իր Եկեղեցիին դասովը, այսքան չքեղ յուղարկաւորութիւն կը կազմակերպէ, իր իսկ Մայր Տաճարին մէջ, Հայ Առաքելական Եկեղեցիի մէկ անդամին:

Իսկապէս իր զարմանքը անտեղի պիտի չըսուէր, ցորճան Ոսկանի դաւանական դիմագիծը ստուերի մէջ կը մնար: Բայց անգամ մը որ Ոսկան Վրդ. ի կեանքը եւ անձը իր պատմական իրականութեան մէջ ներկայացուցեալ, ինչ որ վաւերաթուղթերու վկայութիւններով ջանացինք կատարել մեր այս մենագրութեան մէջ, ամէն զարմանք կը դադրէ:

15. Ահաւասիկ բնագիրը դիւանական արձանագրութեան. «Paroisse de la Major (la Cathédrale) 14 février 1674: Le quatorze du mois de février de la présente année est décédé Rév.me Oscan de Léon, archevêque de St. Serge en Ararat, du royaume de Perse, arménien, habitant en notre ville depuis deux ans où il faisait imprimer divers ouvrages pieux en arménien pour envoyer dans les pays de Perse et d'Arménie, s'étant toujours comporté en véritable et bon serviteur de Dieu, étant bien pieu et dévôt; a été enterré le 15ème dudit mois très solennellement avec pompe et tout l'honneur possible, Mgr. de Marseille ayant assisté à ses funérailles avec les paroisses». «Այսօր», 1952 Փետր. 20, C. D. Tékeyan, «Evocation d'un Anniversaire retrouvé».

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ոսկան Վրդ. հարազատ զաւակ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, հետեւող մեր սուրբ Թարգմանիչներու հոյիւն, որոնց օրինակով ալ տողաց՝ իր ուղղափառ հաւատքի համոզումներուն մէջ, հակառակ՝ երկուստեք իրեն դէմ արձակուած հակառակութեանց սլաքներուն, իր երիտասարդ հասակէն եկեղեցական հաղորդակցութեան մէջ էր մըտած Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հետ, որուն օրինաւոր Գլուխը ճանչցած էր Հռոմի Եպիսկոպոսներուն մէջ: Բայց միանգամայն չխզեց իր կապը, նաեւ իր կեանքի դժիւբ տարիներուն մէջ, իր Վեհին հետ: Մանաւանդ թէ այդ զօրը աւելի ամուր դարձաւ, այն օրէն, որ Յակոբ Դ. Ջուղայեցի Կաթողիկոսն ալ դուռ մը բացաւ, եկեղեցական հաղորդակցութեան, Հռոմի Գահակալներուն հետ: Պատմական իրողութիւն, թէեւ ժխտուած ինչ ինչ հեղինակներէ, բայց մեզի համար ստոյգ, զոր առ ժամ զանց կ'ընենք անդրադոյն ընդլայնելէ, ուրիշ առթի յետաձգելով:

Օրմանեան, գուշակելով Ոսկան Վրդ. ի օրինակէն բղիտղ դժուարութիւնը, կը գրէ. «Դաւանական տեսակէտէն, հռոմէականներ իրենց համախոհ մը եղած կը կարծեն Ոսկանը, սակայն յառաջ բերուած պատմական պարագաներ կը ցուցնեն՝ թէ պատահաբար եւ բռնադատեալ առ երեսս համակերպող մը եղած է նա, եւ ոչ աւելի: Եւ այն ալ՝ ա) տպագրական ձեռնարկը չխափանելու եւ չխանդարելու համար, ինչպէս շատ լաւ զգացին իւր հալածող եւ քննադատ Փիթոնները. եւ բ) ինչպէս ցուցուցին Դաւրթեցիին պատմութեան նման գիրքերուն հրատարակութիւնները: գ) Նոյն կէտը կը հաստատուի եւս մինչեւ իւր մահուան օրը՝ կրօնամուկ հռոմէականներէ եւ նենգամիտ դաւաճաններէ այդ երեսէն ամբաստանուած ըլլալովը: դ) Գերեզմանին ալ անյայտ մնացած ըլլալը, կրնայ իբր նշան նշկատուիլ՝ թէ իւր յիշատակը պատուոյ արժանացած չէ տեղւոյն կրօնական շրջանակին մէջ»¹⁶:

Մենք այս վարկածին հերքումը ընթերցողներուն դիւրացնելու նպատակով, ա. բ. գ. դ. հատուածներու անջատեցինք Օրմանեանի պարբերութիւնը:

Կը պատասխանենք՝ սկսելով վերջին դ) կէտէն. Մարտի 1-ի Մայր Տաճարին մէջ տեղի ունեցած յուղարկաւորութիւնը, թեմին Եպիսկոպոսին նախագահութեամբ ու իր քահանաներուն մասնակցութեամբ, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս թէ վախճանեալն ըլլար նոյն ինքն Մարտի 1-ի թեմին վիճակաւորը, ինքնին հերքումն է արդէն Օրմանեանի անճիշտ ենթադրութեան՝ թէ Ոսկան պատուոյ արժանի եղած չըլլայ:

16. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, ամդ, սիւն 1748:

Մեր այս քննութիւնը կ'ուղենք փակել վերջին վկայութեամբ մըն ալ, որ գրուած է Ոսկանի մահէն երկու տարի ետք, Կարմեղեան կրօնաւորի մը կողմէ: Նամակագիրը կը կոչուի Նոյեմբեր 1ին, 1676ի Նոյեմբեր 1ին, ուղղուելով ՀՍ.ի Ժողովի Գրպծ. Քարտուղարին: Գրութեան նպատակն է թելադրել Ս. Ժողովի Քարտուղարին՝ թէ Հայ ազգը ու Եկեղեցին Հռոմի Եկեղեցիին հետ միաբանեցնելու համար ո՛րքան օգտակար կրնար դառնալ հայազգի ընտիր հոգեւորական մը, զոր ինք ժամանակին ճանչցած է: Ահա այդ նամակին էական մասը. «Շատ բարի եւ հաստատ ու եռանդուն կաթողիկէ, որ կը կոչուի Ոսկան Վարդապետ: Ան իսկապէս առաքելաշնորհ անձ մըն է, կաթողիկէ կրօնքին եռանդով վառուած, իր առաքելի ու ապաշխարող, խստակրօն վարքով. հոգեշունչ, մեծեռանդն՝ իր քարոզատուութեան մէջ. քաջատեղեակ եւ հմուտ անձ՝ հայ մատենագրութեան»:

«Ես կը վկայեմ այս բանիս, որովհետեւ շուրջ երեք ամիս մեր տունը (այսինքն՝ վաճառումը) հիւրասիրած եմ զինքը, երբ ոչ շատ տարիներ առաջ՝ տակաւին Շիրազ կը գտնուէի: Եթէ այս անձը Հռոմ դալու ըլլար, իրեն հետ կարելի պիտի ըլլար պատշաճ որոշումներ առնել. որովհետեւ Հայոց մօտ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր՝ իր օրինակելի կենցաղավարութեան համար, իբր քաջ առաքելի անձ, արհամարհող նիւթական ստացուածքներու, եւն...: Շիրազի մէջ, իմ ներկայութեանս, նորոգեց իր կաթողիկէ հաւատքի դաւանութիւնը»¹⁷:

Ահա՛ յետ-մահու բարի վկայութիւն մըն ալ, Ոսկան Վրդ.ի առաքինազարդ կեանքին ու դաւանական առողջ համոզումներուն ի նըպաստ: Ո՛րքան հեռի Օրմանեանի ենթադրութիւններէն:

Այս իտալացի վանականը, յետ իր առաքելական վաստակներուն, Նափոլիի իր վանքը առանձնացած, Ոսկանի ուր լինելուն ու մահուան մինչեւ իսկ դեռ անտեղեակ, կը ցանկայ ի սպաս Եկեղեցւոյ դնել, 1676 թուին, Ոսկանի հետ Շիրազի մէջ իրենց վանատունը ունեցած եռամսեայ՝ երբեմնի կենակցութեան փորձառութիւնը. ու կը ներկայացնէ Ոսկանը՝ որպէս երկու Եկեղեցիներու միաբանական հաղորդակցութեան յաջողութեան լաւագոյն գործիչը, թէ՛ իր առաքելի վարքին եւ թէ՛ հմտութեան շնորհիւ:

Իրօք, Կարմեղեան Ուխտը, ունէր առաքելավայր մը Պարսկաստան, երկու կեդրոններով, Սպահան ու Պաղտատ, Ժէ. դարուն առաջին քառորդէն սկսեալ: Յիշեալ գրութենէն կը տեղեկանանք որ Ոսկան Վրդ. Շիրազի մէջ ալ Կարմեղեան այս կրօնաւորներուն հետ

յարաբերութեան մէջ է եղած: Անշուշտ 1662 թուականէն առաջ, նախ քան Եւրոպա անցնիլը: Ո՞ր տարին արդեօք: Այս վաւերացութիւնն չէ կարելի ճշտել: Հայաստանի դիւանական հաւաքածոները պէտք էին մեղի յայտնել:

Ամէն սփարազայի, այս իտալացի կրօնաւորին վկայութիւնն ալ կու դայ հաստատելու ինչ որ մենք, մեր այս մենագրութեան մէջ, իրարմէ անկախ ու զանազան վաւերացութիւններու տուեալներով՝ լայնօրէն փաստեցինք:

(Վերջ)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ